

Prof. dr ZIGMUND KOZLOVSKI

PORODIČNO GAZDINSTVO: JUGOSLAVIJA, POLJSKA I MAĐARSKA

(Komparativna studija)*

I UVOD

U Poljskoj i Jugoslaviji, dvema socijalističkim zemljama, preko dve i po decenije dominira porodični tip gazdinstva koji je integralni deo njihovih socijalističkih privreda. One, takođe, kako sada stvari stoje, nameravaju da zadrže i u budućnosti privatni sektor kao dominantno obeležje poljoprivredne organizacije.

Mađarska je, kao i druge socijalističke zemlje, kolektivizirala svoju poljoprivredu pre skoro dve decenije. Poslednjih nekoliko godina preduzeti su koraci da se potpomogne porodično gazdinstvo kako bi se potpomogao socijalistički sektor i poboljšao ukupni položaj poljoprivrede. Iako su slične mere preduzete u skoro svim socijalističkim zemljama sa kolektiviziranom poljoprivredom, mađarska praksa izgleda da je najkonzistentnija i dalekosežna.¹

Cilj ovog rada je analiza novijih poljoprivrednih kretanja u ovim zemljama, i na bazi poređenja, izvlačenje nekih pouka koje se odnose na savremenu ulogu porodičnih gazdinstava u socijalizmu za koje smatramo da mogu imati određeni opšte-teorijski značaj. Po našem mišljenju problem uloge porodičnih gazdinstava u okviru socijalističke privrede još uvek se zanemaruje i pogrešno shvata. Politička praksa u prošlosti prepuna je kontradikcija i nedoslednosti. Sadašnje preovlađujuće teorijske pretpostavke su ambiciozne i promenljive, i, što je najvažnije, nedostaje im snaga ubedljivosti

* Ovaj rad je rezultat istraživačkog projekta, *Socijalizam i privatna gazdinstva: Poljska, Mađarska, Jugoslavija*, koji je finansirao Istraživački savet za društvene nauke, Velika Britanija.

¹ G. I. Shmelev, „*Ekonomika lišhnogo podsobnogo khozaystva v sotsialisticheskikh stranakh*“, Moskva, 1979.

što je rezultat njihove čvrste ukorenjenosti u praksi i podacima, kao i rezultat njihove nepotpune interpretacije.²

Široko je prihvaćeno mišljenje da je odustajanje Poljske i Jugoslavije od nameravane kolektivizacije poljoprivrede početkom 60-ih godina najviše rezultat specifičnih političkih okolnosti koje su postojale u određenim trenucima u ovim zemljama, kao i rezultat njihovih odnosa sa drugim socijalističkim zemljama. Međutim, mnogo je ređe prihvaćena činjenica da su neki osnovni ekonomski faktori determinisali drugačiji pravac razvoja Jugoslavije i Poljske u odnosu na druge socijalističke zemlje. Najvažniji od tih faktora je višak stanovništva u poljoprivredi, koji, kada se kompleksno analizira, veći je i žilaviji u Poljskoj i Jugoslaviji, nego u drugim socijalističkim zemljama Istočne Evrope. Biće korisno da ukazemo na neke statističke podatke (na sledećoj strani).

Podaci o broju osoba koje su korisno zaposlene u poljoprivredi, po hektaru poljoprivrednog zemljišta, pokazuju da su Jugoslavija i Poljska u inferiornom položaju o odnosu na sve druge zemlje. Razlike u odnosu na Rumuniju su zanemarljive. Međutim, kolona koja pokazuje godišnju stopu odlaska poljoprivredne radne snage — u Rumuniji ta stopa je 2,2 odsto i to je najbrži odliv — u Poljskoj ta stopa iznosi samo 0,7 odsto a u Jugoslaviji 1,0 odsto, pokazuje veoma osoben i lošiji položaj Jugoslavije i Poljske. Takođe i u odnosu na Bugarsku, koja nije, jer ne postoje podaci, predstavljena u ovoj tabeli, ali je u sličnom kontekstu analizirana u studiji K. E. Wădekina, potvrđuje da Bugarska ima poseban položaj u odnosu na Jugoslaviju i Poljsku.³ Slično ovome treba interpretirati i stopu ne-poljoprivredne populacije u odnosu na broj korisno zaposlenih, koja je 1977. iznosila 4.1 za Jugoslaviju (1971), 4.6 za Poljsku (1974),

² Videti, na primer, dve potpuno suprotne izjave koje je direktor varšavskog Instituta za ekonomiku poljoprivrede i savetnik E. Gjereka dao u kratkom roku. Maja 1979. on je napisao: „Radikalna tehnička rekonstrukcija poljske poljoprivrede kombinovana sa ubrzanjem društveno-ekonomskog preobražaja mora se ostvariti u periodu 1981—1995. Proučavanje procesa ekonomskog rasta u mnogim zemljama pokazuje nam da se prelazak s tradicionalno seljačkih tehnika proizvodnje na savremene metode svuda ostvaruje u istorijski kratkom periodu od 10—15 godina. Nema razloga da se misli da će u Poljskoj biti drugačije. (A. Woś, Strategiczne założenia planu rozwoju rolnictwa w latach 1981—85. Nove drogi br. 5/1979, str. 100—109.

U decembru 1970. on je dokazivao: „U bliskoj, a možda i dalekoj budućnosti neće biti moguće transformisati poljoprivredu i uvesti savremenu tehnologiju. Enklave savremene tehnologije moraće da koegzistiraju sa tradicionalnom, seljačkom tehnologijom). M. Makowiecki, Struktury efektywne — razgovor sa A. Wośom, Życie Gospodarcze, br. 49. decembar 1979, str. 1—4.

³ Na primer, godišnja stopa pada radne snage u poljoprivredi u periodu 1960—74. je procenjena na 6,1% u Poljskoj; 0,7% u Jugoslaviji; 2,3% u Čehoslovačkoj; 2,6% u DRN; 3,1% u Rumuniji; 3,6% u Mađarskoj i 3,7% u Bugarskoj. Stopa radne snage u poljoprivredi je 1974. procenjena na 3,7 u Bugarskoj (najviše od svih zemalja izuzev Rumunije), a bila je najniža u Poljskoj i Jugoslaviji, Karl-Eugen Wedekin, Sozialistische Agrarpolitik in Osteuropa, II, Entwicklung und Probleme, 1960—1976, Berlin, 1978, str. 103, 110.

Tabela 1

*Neki podaci o poljoprivrednom stanovništvu u socijalističkim zemljama
Istočne Evrope*

Zemlja	Godina	Osobe korisno zaposlene u poljoprivredi* (hiljade)	Godišnja stopa odlaska %	Ukupni procenat korisno zaposle- nih u poljopri- vredi**	Poljoprivredno zemljište u ha (1976)	Osobe korisno za- poslene u poljo- privredi po ha
Jugoslavija	1961.	4 675		56,1		
	1975.	3 850	1,0	42,1	14,3	0,27
Poljska	1960	6 700		48,0		
	1977	6 049	0,7	34,6	19,2	0,32
Mađarska	1960	1 843		38,9		
	1977	1 113	2,0	21,9	6,8	0,16
DR Nemačka	1960	1 372		17,2		
	1977	931	1,7	10,9	6,3	0,15
Rumunija	1960	6 250		65,6		
	1977	3 559	2,2	34,7	14,3	0,25
Čehoslovačka	1960	1 570		25,9		
	1977	1 086	1,6	14,9	7,0	0,16
Bugarska	1961	.		55,5		
	1977	.	.	25,8	6,2	.

Izvori: * *Mały Rocznik Statystyki Meidzynarodowej*, Varšava, 1979, str. 6061. Za Jugoslaviju, *Poljoprivreda u SFRJ: Osnovni podaci*, Beograd, 1977, str. 14.

** *Rocznik Statystyczny*, Varšava, 1979, str. 520.

5.1 za Rumuniju, 7.0 za Bugarsku, 8.5 za Mađarsku, 12.8 za Čehoslovačku i 17.0 za DR Nemačku.⁴ Ponovo su Poljska i Jugoslavija u najnepovoljnijoj poziciji.

Naročito važan aspekt problema su razlike u stopi rasta stanovništva, naročito u godinama odmah posle rata, kada su u Jugoslaviji i Poljskoj one bile mnogo više nego u drugim socijalističkim zemljama Istočne Evrope (tabela 2).

U celini uzev, ovi različiti aspekti faktora stanovništva mogu objasniti naročitu nepogodnost jugoslovenske i poljske poljoprivrede za kolektivizaciju, naročito u periodu njenog velikog podsticanja u drugim istočno-evropskim zemljama, pa i posle.

U jednom drugom radu sam istakao da se poljski i jugoslovenski slučaj, nezavisno od političkih razmatranja, mogu objasniti delovanjem dva faktora: 1) obilje rada u poljoprivredi i 2) visokom prirodnom stopom rasta stanovništva. Ne samo da ove dve zemlje

⁴ *Mały Rocznik Statystyki Miedzynarodowej*, Varšava, 1979, u daljem tekstu MRSM.

Tabela 2

Prirodna stopa rasta stanovništva (na 1 000 stanovnika)

	1950.	1955.	1960.	1965.	1970.	1975.	1978.
Bugarska	15,0	11,1	9,7	7,2	7,2	6,3	5,4
Čehoslovačka	11,8	10,7	6,7	6,4	4,3	8,0	6,9
Jugoslavija	17,2	15,5	13,6	12,1	8,9	9,5	8,7
DR Nemačka	4,6	4,4	3,4	3,1	—0,2	—3,5	0,0
Poljska	19,7	19,5	15,0	10,0	8,5	10,2	9,7
Rumunija	13,8	15,9	10,4	6,0	11,6	10,4	10,0
Mađarska	9,5	11,5	4,5	2,4	3,1	6,0	2,6

Izvor: *Rocznik Statystyczny*, 1967, str. 623.
Rocznik Statystyczny, 1969, str. 480.

imaju neadekvatnu ponudu rada za industriju, već industrija nije u mogućnosti da apsorbuje tu ponudu. U takvoj situaciji kolektivizacija bi samo pogoršala problem prikrivene nezaposlenosti.⁵

Mađarska je u potpuno drugačijoj situaciji kada se radi o prilagođavanju stanovništva kolektivizaciji. Ona ima jednu od najnižih stopa korisno zaposlenih u poljoprivredi, jednu od najviših stopa odlazaka poljoprivredne radne snage i jednu od najnižih stopa rasta stanovništva.

Na taj način ove tri odabrane zemlje predstavljaju potpune ekstreme u pogledu ekonomskih pogodnosti za kolektivizaciju. Cilj analize iskustva svake zemlje u pogledu njene politike prema porodičnim gazdinstvima je izvlačenje opštih stavova o savremenom mestu i ulozi porodičnih gazdinstava u socijalizmu.

II SAVREMENA ISKUSTVA TRI ZEMLJE

Tri zemlje koje mi proučavamo razlikuju se po geografskoj veličini, broju stanovnika: Poljska je najveća, a Mađarska najmanja. Ukoliko je reč o raspoloživosti poljoprivrednim resursima, kao što je, na primer, broj hektara obradive zemlje po stanovniku tada je Jugoslavija u najpovoljnijoj poziciji sa 0,67 ha po glavi (1975), za njom sledi Mađarska sa 0,64 ha po glavi (1975) i Poljska sa 0,56 ha po glavi (1975).

⁵ Z. Kozlovski, *Agriculture in the Economic Growth of the East European Socialist Countries*, u G. Reynolds, ed., *Agriculture in Development Theory*, Yale University Press, 1975, str. 429—430.

K. E. Wadekin je došao do istih zaključaka u svojoj studiji iz 1978. U Jugoslaviji i Poljskoj, dokazuje on, „porodična gazdinstva sprečavaju da se prikrivena nezaposlenost pretvori u otvorenu“, ranije naved. delo, str. 117.

Mora se uneti ispravka kada se radi o obradivoj zemlji (uključujući i voćnjake) a ne o ukupnom poljoprivrednom zemljištu (uključujući i livade i pašnjake). Mađarska je 1976. raspolagala sa 0,52 ha po glavi, Poljska sa 0,44 ha, a Jugoslavija sa 0,37 ha po glavi. Kada se razmatra sveukupna pozicija izgleda da, Mađarska ima prednost u odnosu na Jugoslaviju i Poljsku, a razlika između ove dve poslednje zemlje je veoma mala.

Počecemo s podacima o proizvodnji žitarica.

Tabela 3

	Žetva u 000 t.				Prinosi — q. po ha			
	1961—65.	1966—70.	71—75.	76—78.	61—65.	66—70.	71—75.	76—78.
Jugoslavija	10 378	12 912	14 506	15 452	19,3	25,1	29,9	33,9
Poljska	15 000	16 933	20 933	20 600	17,3	20,1	25,4	25,1
Mađarska	6 769	8 265	11 403	12 331	20,3	26,2	35,6	41,4

Izvor: *Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Gospodarki Żywnosciowej*, Varšava, 1978.

RSR, 1978, str. 480—485; R. S. 1978, str. 500—502; R. S., 1979, str. 221, 522—524.

Neosporna je superiornost Mađarske i sve je izraženija. Slično je za inferiornost Poljske. Jugoslavija održava poziciju u sredini, ali razlika u odnosu na Mađarsku se povećava. Tokom 14 godina između 1961. i 1965. i 1976—1978. proizvodnja žitarica u Poljskoj se povećala za 25%, u Jugoslaviji za 50%, a u Mađarskoj za 80%. Mađarska, a delimično i Jugoslavija, ostvarile su zavidne rezultate u podizanju prinosa žitarica, dok su prinosi Poljske doživeli pad u periodu 1976—1979, što je posledica nekoliko uzastopnih loših godina za poljoprivredu, a onedavno i rezultat nedostatka veštačkih đubriva. U Poljskoj je došlo do velike krize proizvodnje žitarica.

Podaci o veštačkim đubrivima dati su u tabeli 4. Njihovo najspektakularnije obeležje je ogromno povećanje njihove primene u Mađarskoj, naročito u 70-im godinama. Napredovanje u Poljskoj u to vreme nije bilo mnogo sporije. Jugoslavija stalno i sistematski zaostaje. Promena u relativnim odnosima u tom periodu zaslužuje posebnu pažnju. Početkom 60-ih godina Poljska je u pogledu primene veštačkih đubriva bila daleko ispred druge dve zemlje, kako u pogledu primene na 1 ha obradive zemlje ili po hektaru poljoprivrednog zemljišta. Poljska je nadmašivala za 66% Mađarsku, a 1,5 do 2,5 puta Jugoslaviju. Posle deset godina superiornost Poljske se svela na 8—11% u odnosu na Mađarsku, a u odnosu na Jugoslaviju se povećala na 2—3 puta. Početkom 60-ih godina Jugoslavija je koristila po hektaru obradive zemlje više đubriva nego Mađarska, a početkom 70-ih godina ona je koristila samo polovinu onoga što je Mađarska koristila.

Tabela 4

Primena veštačkih đubriva u kg:

	1960/61.			1970/71.			1976/77.					
	Ukupno NPK	N	P ₂ O ₅	K ₂ O	Ukupno NPK	N	P	K	Ukupno NPK	N	P	K
Jugoslavija	15,4	5,6	3,4	6,4	43,2	20,1	12,4	10,7	51,5	26,7	13,1	11,7
Poljska	39,1	13,5	10,3	15,3	131,8	42,1	32,6	57,1	189,0	63,9	49,2	75,9
Mađarska	23,5	10,4	9,3	3,8	121,8	56,9	31,6	33,3	224,5	86,5	60,1	77,9
	po hektaru poljoprivrednog zemljišta											
Jugoslavija	34,0	13,1	8,5	12,4	77,0	35,8	22,2	19,0	92,2	42,7	23,6	20,9
Poljska	49,1	16,9	12,9	19,3	168,3	53,8	41,6	72,9	238,8	80,8	62,1	95,9
Mađarska	29,5	13,0	11,7	4,8	149,6	69,9	38,8	40,9	278,6	107,3	74,7	96,6
	po hektaru obradivog zemljišta											

Izvor: R. S. 1979, str. 533.

Tokom 1976/77. Mađarska je preuzela vođstvo od Poljske. Po hektaru obradivog zemljišta Jugoslavija je primenjivala $\frac{2}{3}$ a Poljska 86% iznosa Mađarske. Ako uzmemo godišnje stope rasta, u celokupnom periodu 1960/61 — 1976/77. primena veštačkih đubriva je u Jugoslaviji rasla po stopi od 6,5%, u Poljskoj 10,4%, a u Mađarskoj 15%. Mađarska je bila najdoslednija i najistrajnija u svojim nastojanjima da podigne prinose žitarica i žetvu i bila je pripremljena da za to plati neophodnu cenu. S druge strane, bila je uspešnija od Poljske u ostvarivanju rezultata od sve veće primene veštačkih đubriva.

Blíže istraživanje ovog problema pokazaće nam da je odlučujući faktor bila klima i njeni uslovi, koja je omogućila Mađarskoj i Jugoslaviji da zaseju velike količine kukuruza kao sirovinsku osnovu za proizvodnju svinja, dok su prirodni uslovi prisiljavali Poljsku da seje kulture sa mnogo manje prinosa kao što su žito i zob. U Poljskoj glavna zamena za kukuruz, osnovnu namirnicu u tovljenju svinja, je krompir, čija je uloga u poljskoj poljoprivredi sasvim osobena. Na suvom i peskovitom poljskom tlu krompir predstavlja glavnu kulturu i kulturu koja najviše odgovara đubrenju i predstavlja osnovnu i polaznu osnovu racionalnog sistema smenjivanja kultura, i to kao prva kultura posle đubrenja.

Ali, proizvođači proizvode velike količine đubriva po jedinici zemlje, što je rezultat njihove zavisnosti od sopstvene proizvodnje mleka kao najjeftinijeg izvora životinjskih proteina.

Krompir ima veliku ulogu u uravnoteženju bilansa ishrane Poljske i na neki način kompenzira nezadovoljavajuću proizvodnju žitarica. Prinosi krompira po hektaru od 190 kvintala ekvivalentni su prinosima 42—47 kvintala žitarica⁶, što odgovara prinosima ne samo u Poljskoj⁷ već i u Jugoslaviji. Ti prinosi su nešto viši nego u Mađarskoj. Ono što je problem u proizvodnji krompira je to što je ta kultura mnogo više radnointenzivna, što se mora imati u vidu kada se koristi u ishrani svinja. U poljskim uslovima visokog procenta stanovništva uposlenog u poljoprivredi, ta kultura je ozbiljan faktor poboljšanja i nadoknađivanja niske proizvodnje žitarica. Poljska, kao što to pokazuju i podaci, seje manje žitarica nego Mađarska i Jugoslavija (52,1%; 56,9%; 58,5% po zemljama kako smo gore naveli u 1975), ali zato seje mnogo više krompira (17,1%; 2,3%; 3,9%).⁸ Proračun zajedničkih prinosa žitarica i krompira u Poljskoj u periodu 1976—1978. (pretvoreno u ekvivalent žitarica na osnovu podataka da 1 kg žitarica odgovara 4,2 kg krompira) daje nam prinos od 30,0 kvintala po hektaru umesto gore navedenih 25,1 kvintala

⁶ Deutsche Akademie der Landwirtschaftswissenschaften zu Berlin, Institute für Agrarökonomik, Rütchtzahlen un Tabellen für die Landwirtschaft, Deutscher Bauernverlag, 1956, str. 5.

⁷ Poljski eksperti procenjuju superiornost na 50%. A. Leopold, Dlaczego ziemniak przegrywa, Życie Gospodarcze, br. 23, 1978, str. 6—7.

⁸ RSR, 1978, str. 479.

po hektaru, što odgovara 20% povećanju produktivnosti na 70% zasejanih površina. Ovaj podatak ukazuje na značaj porodičnih gazdinstava, koja daju najveći doprinos proizvodnji krompira u poljskoj poljoprivredi.

Uticaj klimatskih uslova koji sprečavaju sejanje kukuruza, što utiče na niske prinose žitarica, može se naslućivati na osnovu istraživanja prinosa žita, jedine kulture koja se u značajnim količinama seje u sve tri zemlje. Ti podaci (tabela 5) pokazuju da je Poljska tek odnedavno počela da napreduje na ovom planu.

Tabela 5

Prinosi žita

	1961—65.	1966—70.	1971—75.	1976—78.
Jugoslavija	18,0	23,4	28,7	34,0
Poljska	19,7	23,2	28,2	31,1
Mađarska	18,6	24,3	33,2	40,7

Izvor: Isti kao i za Tabelu 1.

Osnovni razlog zaostajanja Poljske u proizvodnji žitarica je u nepovoljnim klimatskim uslovima i nepovoljnom tlu, pa zato Poljska mora da seje veće površine, nego Jugoslavija ili Mađarska, sa nižim prinosima žitarica, naročito žita, dok Jugoslavija i Mađarska koriste prednosti od viših prinosa. Prinosi kukuruza su u Mađarskoj porasli od 26 kvintala/ha u periodu 1961—65. na 41,4 kvintala/ha u periodu 1976—78, tj. skoro 60%, a u Jugoslaviji od 22,7 kvintala/ha na 33,0 kvintala/ha, tj. oko 50%. U istom periodu, u Poljskoj prinosi krompira su porasli od 154 kvintala/ha (1961—65) na 191 kvintal/ha (1976—78), tj. oko 24%.

Ipak, ovo nije sve. Na osnovu podataka jasno se može uočiti da su prinosi žitarica u Poljskoj znatno zaostali za prinosima u Mađarskoj. To nas ponovo dovodi do pitanja korišćenja veštačkih đubriva u Poljskoj. Nedostaci đubriva naročito se osećaju u seljačkim domaćinstvima. Diskriminacija u snabdevanju domaćinstava veštačkim đubrivima dovela je do smanjivanja njihove ukupne efikasnosti i efikasnosti korišćenja đubriva,⁹ što je u Poljskoj uočljivije nego bilo gde drugde.¹⁰

Kada je reč o Jugoslaviji, mnogo sporiji rast potrošnje veštačkih đubriva izgleda da može u potpunosti da objasni sporiji rast

⁹ P. Kapuscinski, Nawozy siagna plug? Życie Gospodarcze, br. 51, 17. 12. 1978, str. 6.

¹⁰ E. Kurek, Efektywnosc nawożenia mineralnego w PGR, Wies Wspolczesna, br. 12, 1978, str. 42—46. Zmiany w poziomie i efektywnosci zużycia nawozow mineralnych w Polsce na tle zmian w wybranych krajach europejskich, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, br. 4, 1975, str. 52—71.

prinosa žitarica i, uopšte, prinosa u odnosu na Mađarsku. To što Jugoslavija još uvek prednjači u odnosu na Poljsku, uprkos velikom povećanju korišćenja đubriva u Poljskoj, može se objasniti istim onim faktorima koji su usloveli zaostajanje Poljske u odnosu na Mađarsku — lošiji prirodni uslovi koji sprečavaju sejanje visokorodnih sorti žitarica.¹¹

*
* *

Analiza uporednih podataka koji se odnose na stočarsku proizvodnju započeće analizom rasta stočnog fonda i njegovom gustinom (goveda, svinje, ovce).

Tabela 6

Stočni fond

	Ukupno (u hiljadama)			na 100 ha poljopriv. zemljišta		
	1960.	1970.	1978.	1960.	1970.	1978.
	goveda					
Jugoslavija	5 297	5 029	5 542	35,5	34,4	38,7
Poljska	8 695	10 844	13 115	42,6	55,5	68,8
Mađarska	1 998	1 927	1 949*	28,0	28,0	28,7*
	svinje					
Jugoslavija	6 210	5 544	8 452	41,6	37,9	59,0
Poljska	12 615	13 446	21 717	61,8	68,8	113,0
Mađarska	6 070	5 700	7 850	85,0	82,9	116,2
	ovce					
Jugoslavija	11 449	8 974	7 513	76,7	61,4	52,5
Poljska	3 662	3 199	4 248	17,9	16,4	22,3
Mađarska	2 030	2 251	2 619*	28,4	32,7	38,5*

Izvor: RSR, 1978, str. 497—99; R. S., 1979, str. 528—9.

* 1977. *Poljoprivreda i industrija hrane*, Ministarstvo poljoprivrede i industrije hrane, Budimpešta, 1978, str. 15.

Gustina stočnog fonda na 100 hektara poljoprivrednog zemljišta je najviša u Poljskoj, a najniža u Mađarskoj, gde podaci ukazuju na apsolutnu stagnaciju (negde oko 28 grla po hektaru) u celom periodu 1960—1978. Slično je i sa Jugoslavijom gde takođe gustina stočnog fonda nije mnogo povećana (samo sa 35,5 u 1960, 38,7 u 1978, a

¹¹ Problem korišćenja mineralnih đubriva u Jugoslaviji zahteva dodatna objašnjenja koja ćemo dati kasnije.

dostigla je cifru od 40,8 u 1975). U Poljskoj je gustina i broj stoke u odnosu na ove dve zemlje bila značajna (gustina je porasla sa 42,6 u 1960. na 68,8 u 1978). Ovaj dinamični razvoj skoro u potpunosti je bio zasnovan na dinamičnom povećanju goveda, nasuprot mlečnim kravama, i prvenstveno je zavisio od socijalističkih gazdinstava.

Gustina svinja je apsolutno najmanja u Jugoslaviji, a u skoro celom ovom periodu je bila najviša u Mađarskoj. U periodu od sredine 60-ih godina, kada se posmatra relativni položaj Poljske i Mađarske, Poljska je poboljšala svoj položaj i 1978. skoro dostigla Mađarsku. To je i najznačajniji razvoj kada se ima u vidu veliko zaostajanje Poljske u proizvodnji žitarica.

Gustina ovaca je oduvek bila najviša u Jugoslaviji a najniža u Poljskoj. Međutim, snažni silazni trend u Jugoslaviji praćen blagim porastom u drugim dvema zemljama smanjio je postojeći raskorak. Naročito se Mađarska približila jugoslovenskoj gustini ovaca.

Poljska statistika koristi koncepciju standardne životinjske jedinice (1 glava goveda = 0,8, svinja = 0,15, ovce i koze = 0,08 jedinica), za merenje opšteg trenda razvoja stočnog fonda.

Tabela 7

Standardne životinjske jedinice na 100 ha poljoprivrednog zemljišta

	1960.	1965.	1970.	1976.	1978.	1960=100
Jugoslavija	38,0	40,5	38,4	43,5	44,1	116
Poljska	44,8	51,5	56,0	70,0	73,9	165
Mađarska	38,0	41,6	39,1	40,3	43,5	114

Izvor: RSR, 1978, str. 501, 1978, sopstveni proračuni.

Sveukupni podaci nam pokazuju sličnu ukupnu gustinu životinja u Jugoslaviji i Mađarskoj sa veoma sporom stopom rasta od 0,8% godišnje tokom 18 godina. Situacija je potpuno drugačija u Poljskoj gde je zabeležen veoma značajan godišnji porast od oko 2,7%, i taj porast se naročito ubrzao 70-ih godina. (U okvirima veoma oštrih razlika između Poljske i druge dve zemlje, pitanje o verdostojnosti koeficijena konverzije je besmisleno).

Opšti utisak je da su Mađarska i Jugoslavija uspele da povećaju proizvodnju žitarica u značajnoj meri, ali nisu uspele da povećaju stočni fond. Poljska, s druge strane, nije mnogo povećala proizvodnju žitarica, ali je značajno povećala broj stoke.

U ovom svetlu veoma je korisno analizirati podatke koji se odnose na proizvodnju mesa.

Tabela 8

Proizvodnja mesa

	1960.			1970.			1978.		
	000 tona	Indeks rasta	Kg po ha	000 tona	Indeks rasta	Kg po ha	000 tona	Indeks rasta	Kg po ha
Jugoslavija	834	100	55,9	977	117	66,8	1 490	179	104
Poljska	1 756	100	86,1	2 187	125	112	3 149	179	152
Mađarska	816	100	114	1 040	127	151	1 575	187	193

Izvor: RSR, 1978, str. 502, R. S., 1979, str. 530—532.

Mađarska je uvek bila na vrhu, a Jugoslavija na dnu proizvodnje mesa po hektaru. Mađarska sada proizvodi skoro dva puta više po hektaru poljoprivrednog zemljišta nego Jugoslavija, a skoro 1,5 put više nego Poljska. Ovo je uglavnom posledica dva faktora; prvo, strukture stočnog fonda: u Mađarskoj dominiraju svinje u odnosu na krave; i, drugo, ovo je rezultat udela obradive zemlje u poljoprivrednom zemljištu.

Situacija je sasvim drugačija u pogledu proizvodnje mleka.

Tabela 9

Proizvodnja mleka

	1960.			1970.			1978.		
	000 tona	Indeks rasta	Kg po ha	000 tona	Indeks rasta	Kg po ha	000 tona	Indeks rasta	Kg po ha
Jugoslavija	2 283	100	153	2 567	112	176	4 433	194	308
Poljska	12 488	100	612	14 934	120	764	17 707	137	891
Mađarska	1 955	100	274	1 863	95	271	2 356	121	346

Izvor: RSR, 1978, str. 502, R. S., 1979, str. 530—532; sopstveni proračun.

Poljska je oduvek imala veliku prednost u odnosu na Jugoslaviju i Mađarsku u pogledu proizvodnje mleka. Tokom niza godina ona je povećala razliku u odnosu na Mađarsku, tako da je 1978. po hektaru poljoprivrednog zemljišta proizvodila 2,8 puta više od Mađarske, dok je taj odnos 1960. iznosio 2,2. Ali, Mađarska je 1960.

proizvodila 1,8 puta više od Jugoslavije. 1978. taj odnos se smanjio i pao na 1,1. Polazeći od mnogo niže proizvodnje u odnosu na Mađarsku, Jugoslavija je sada uspela da se približi Mađarskoj. Pa, ipak, još uvek je veliki raskorak između Mađarske i Jugoslavije, s jedne strane, i Poljske, s druge. Osnovni razlog tome je u prirodnim uslovima severno-evropske, odnosno južno-evropske poljoprivrede, posebno razlika u obilju i kvalitetu pašnjaka i livada.

Međutim, podaci o prinosima mleka po kravi pokazuju da je Mađarska pretekla Poljsku u tom pogledu, dok Jugoslavija još uvek zaostaje.

Tabela 10

Proizvodnja mleka po kravi (kg godišnje)

	1960.	1970.	1978.	1960=100
Jugoslavija	1 140	1 222	1 583	139
Poljska	2 122	2 458	2 849	134
Mađarska	1 863	2 252	3 016	162

Izvor: RSR, 1979, str. 501; R. S., 1979, str. 530.

Tabela 11

Proizvodnja jaja

	1960.			1970.			1978.		
	000 tona	Indeks rasta	Kg po ha	000 tona	Indeks rasta	Kg po ha	000 tona	Indeks rasta	Kg po ha
Jugoslavija	81	100	5,4	138	170	9,4	208	257	14,4
Poljska	310	100	15,2	386	125	19,8	474	153	24,2
Mađarska	103	100	14,4	182	177	26,5	275	267	40,4

Izvor: RSR, 1978, str. 502; R. S. 1979, str. 530—532.

Mađarska i Poljska su bile izjednačene 1960, a Jugoslavija je veoma zaostajala. Ipak, Mađarska je prednjačila u odnosu na Poljsku. Jugoslavija je skoro držala korak sa Mađarskom u pogledu godišnje stope rasta proizvodnje jaja (6,1% prema 6,3%), a stopa rasta Poljske je bila relativno mala (2,75%). Nedostatak Poljske je očito manjak žitarica. Jugoslavija je imala nisku proizvodnju 1960.

Proizvodnja vune ilustrovana je na Tabeli 12.

Tabela 12

Proizvodnja vune

	1960.			1970.			1978.		
	000 tona	Indeks rasta	Kg po ha	000 tona	Indeks rasta	Kg po ha	000 tona	Indeks rasta	Kg po ha
Jugoslavija	16	100	1,1	19	119	1,3	22	138	1,5
Poljska	9	100	0,5	9	100	0,5	13	144	0,7
Mađarska	8	100	1,2	10	120	1,4	11	134	1,6

Izvor: RSR, 1978, str. 502; R. S., 1979, str. 530—532.

Opšta slika je takva da je skoro isti nivo proizvodnje i rasta u Mađarskoj i Jugoslaviji, a Poljska je na polovini onoga što prve dve zemlje proizvode, što sve odgovara prirodnim uslovima. Još jedno obeležje je nizak i stagnantan nivo produktivnosti ovaca u Jugoslaviji (1,3 kg vune godišnje po ovci), a relativno visok, iako stagnantan, nivo produktivnosti ovaca u Mađarskoj — 4,0—4,2 kg. Produktivnost u Poljskoj je negde između, 2,5 kg 1960. i 3,1 kg 1976.

Na osnovu poljskog pretvaranja različitih stočnih proizvoda u standardne mesne jedinice, moguće je doći do opštih obeležja stočarske proizvodnje. Ti koeficijenti su: 1 kg mesa = 6,7 kg mleka = 1 kg jaja = 0,28 kg vune.¹²

Tabela 13

Stočarska proizvodnja po hektaru poljoprivrednog zemljišta u kg mesnih ekvivalenata

Proizvod	Jugoslavija			Poljska			Mađarska		
	1960.	1970.	1978.	1960.	1970.	1978.	1960.	1970.	1978.
Meso	56	67	104	86	112	152	114	151	193
Mleko	23	26	46	91	114	133	41	40	52
Jaja	5	9	14	15	20	24	14	27	40
Vuna	4	5	5	2	2	3	4	5	6
Ukupno po hektaru	88	107	169	194	248	312	173	223	291
Indeks 1960=100	100	122	192	100	128	161	100	130	168
Stopa rasta			4,2			3,0			3,3

¹² Z. Grochowski, Dłaczego rosnie import zbóż, Życie Gospodarcze, br. 9, 1979, 4. 3. 1979, str. 6.

Na osnovu ovih proračuna, Poljska je imala u celom periodu najviši nivo stočarske proizvodnje po hektaru. Ali, s obzirom da nivo poljske produktivnosti po hektaru, u odnosu na Mađarsku, nije visok i čak opada (1960 — 12‰; 1970 — 11‰; 1978 — 7‰). Ovome ne treba pridavati veliki značaj.

Od mnogo većeg značaja je činjenica da visok nivo stočne proizvodnje diktira proizvodnja mleka a ne proizvodnja mesa.¹³ Struktura poljske proizvodnje je u 1978. jedinstvena, jer je mleko predstavljalo 48,7‰ ukupne proizvodnje. Iste godine Jugoslavija je imala udeo mleka 27,2‰, a mesa 61,5‰, a Mađarska čak 17,9‰ i 66,3‰. Izgleda da je struktura proizvodnje Mađarske i Jugoslavije mnogo povoljnija nego struktura Poljske. Nizak nivo stočarske proizvodnje po hektaru u Jugoslaviji u velikoj meri je rezultat visokog udela nekvalitetnih pašnjaka. S druge strane, Jugoslavija je imala najveću stopu rasta stočarske proizvodnje po hektaru, i uspela je, naročito u proizvodnji mleka, da dostigne Mađarsku čija stopa rasta je izgleda bila mala.

Poredeći podatke o stočarskoj proizvodnji po hektaru u odnosu na broj grla stoke, mogu se dobiti sledeći rezultati, odnosno produktivnost stočnog fonda:

Tabela 14

Stočarska proizvodnja po standardnom grlu stoke

	1960.	1970.	1978.
Jugoslavija	2,15	2,79	3,84
Poljska	4,31	4,43	4,22
Mađarska	4,55	5,96	6,61

Ove podatke je teško interpretirati. Opšti utisak je da je pozicija Mađarske najbolja, Jugoslavija napreduje najbrže, a Poljska ne uspeva da poboljša svoj položaj. Izgleda da postoji veza između ovih rezultata i strukture stočnog fonda. U Mađarskoj, na primer, svinje sačinjavaju 40‰ stočnog fonda, izraženo preko standardnih jedinica, u Poljskoj 23‰, a u Jugoslaviji samo 20‰. To ukazuje da gornji podaci o produktivnosti znače da je produktivnost najviša u proizvodnji svinja. Ali, ovo teško da može biti mera efikasnosti, jer to samo odražava visoku proizvodnju stočnog fonda (svinje), kao i kratak proizvodni ciklus.

¹³ Stoga veliki deo zavisi od ostvarene stope pretvaranja 1 kg mesa=6,7 kg mleka. Poljska superiornost znači i nešto višu stopu pretvaranja mleka u ekvivalent mesa.

*
* *

Sada ćemo preći na analizu poljoprivredne proizvodnje po glavi stanovnika u zavisnosti od proizvodnje žitarica.

Tabela 15

Proizvodnja žitarica po glavi

	1961—65.	1966—70.	1971—75.	1976—78.
Jugoslavija	544	645	692	737
Poljska	488	527	627	594
Mađarska	671	806	1 093	1 170

Izvor: RSR, 1978, str. 495; R. S., 1978, str. 509; R. S., 1979, str. 531.

Navedeni podaci ukazuju na oštar kontrast između proizvodnje mađarske poljoprivrede, s jedne, i jugoslovenske i poljske poljoprivrede, s druge strane.

Mađarska proizvodnja žitarica po glavi stanovnika je niz godina rasla toliko brže da je sada oko dva puta veća nego proizvodnja u Poljskoj, a oko 60% veća nego u Jugoslaviji. (Početkom 60-ih godina po glavi se proizvodilo 125—180 kg, a sada oko 400—600 kg).

U okviru prethodne analize, mogu se uočiti tri glavna faktora koji mogu objasniti uspeh Mađarske. Prvi i glavni se odnosi na sve one uzroke koji su doprineli visokom povećanju prinosa žitarica i proizvodnji po hektaru poljoprivrednog zemljišta: prirodni uslovi, koji su doprineli da zemlja zasejana žitaricama ima visoko učešće u poljoprivrednom zemljištu i da kukuruz zauzme visoko učešće u površinama zasejanim žitaricama. Drugi faktor se odnosi na dobro odmerenu politiku dinamičnog rasta primene đubriva uz ekspanziju kukuruznih hibrida. Treći faktor koji je doprineo bržem povećanju proizvodnje u Mađarskoj, u odnosu na Jugoslaviju i Poljsku, je mnogo sporiji rast stanovništva u Mađarskoj. U periodu od 1963. (sredina perioda 1961—65) do 1977. (sredina perioda 1976—78) stanovništvo u Jugoslaviji je poraslo od 19,1 miliona na 21,7 miliona, tj. 14%; stanovništvo u Poljskoj je poraslo od 30,7 miliona na 34,7 miliona, tj. 13%, a u Mađarskoj stanovništvo je poraslo od 10,1 miliona na 10,6 miliona, tj. 5%.¹⁴

¹⁴ RSR, 1967, str. 614; R. S., 1979, str. 453.

Biće korisno uporediti podatke o stopama rasta.

Tabela 16

Podaci o godišnjim stopama rasta u periodu 1963—1977.

	Stanovništvo		Proizvodnja žitarica		Proizvodnja žitarica po stanovniku	
	Indeks	Stopa	Indeks	Stopa	Indeks	Stopa
Jugoslavija	114	0,9	149	2,9	136	2,2
Poljska	113	0,9	137	2,3	121	1,4
Mađarska	105	0,3	182	4,4	175	4,1

Na osnovu velikog rasta proizvodnje žitarica po glavi, Mađarska je uspjela da zabeleži znatan porast proizvodnje mlečnih proizvoda po glavi stanovnika.

Tabela 17

Proizvodnja mlečnih proizvoda po glavi stanovnika

	Meso				Mleko				Jaja			
	1960.		1970.		1960.		1970.		1960.		1970.	
	Kg	Kg	Kg	Indeks*	Kg	Kg	Kg	Indeks*	Kg	Kg	Kg	Indeks %
Jugoslavija	45	48	63	151	124	126	202	163	4,4	6,8	9,5	216
Poljska	59	67	90	153	422	459	487	115	10,5	11,9	13,5	129
Mađarska	82	101	147	180	196	180	220	112	10,3	17,6	25,7	250

* 1960=100

Izvor: R. S., 1979, str. 531.

U Mađarskoj je povećanje proizvodnje mesa po glavi bilo tesno povezano sa proizvodnjom žitarica po glavi, a u Jugoslaviji, i naročito u Poljskoj, ona je prevazilazila taj nivo. Povećanje proizvodnje mleka zaostajalo je u Poljskoj i Mađarskoj za povećanjem proizvodnje žitarica; to nije bio slučaj sa Jugoslavijom; povećanje proizvodnje jaja po glavi stanovnika je bilo mnogo veće u Jugoslaviji i Mađarskoj od povećanja proizvodnje žitarica po glavi; ovo nije bio slučaj sa Poljskom. Svaka zemlja je sledila sopstvene ciljeve u povećanju proizvodnje životinjskih namirnica i to po različitim stopama.

Pretvaranjem različitih proizvoda u standardne životne namirnice, primenjujući gore navedeni koncept mesnih ekvivalenata, pokušaćemo da pronađemo odgovarajuću potrebnu stopu rasta proizvodnje namirnica.

Tabela 18

Proizvodnja namirnica po glavi stanovnika¹⁵

		1960.	1970.	1978.		
		000 tona	000 tona	000 tona	Indeks 1960=100	Godišnja stopa
Jugoslavija:	Meso	834	977	1 490		
	Mleko	341	383	662		
	Jaja	81	138	208		
	Vuna	57	68	79		
	Ukupno	1 313	1 566	2 439		
	Po glavi kg	71,4	76,8	111,4	156	2,5
Poljska	Meso	1 756	3 187	3 149		
	Mleko	1 791	2 229	2 553		
	Jaja	310	386	474		
	Vuna	32	32	46		
	Ukupno	3 886	4 834	6 222		
	Po glavi kg	131,6	148,6	177,7	134	1,6
Mađarska	Meso	816	1 040	1 575		
	Mleko	292	278	352		
	Jaja	103	182	275		
	Vuna	29	36	39		
	Ukupno	1 240	1 536	2 241		
	Po glavi kg	124,2	148,6	209,7	169	3,0

Na taj način došlo je do diferencijacije u poljoprivrednoj proizvodnji u sve tri zemlje. Mađarska je napredovala najviše, Poljska najmanje, a Jugoslavija je bila u sredini.

Mađarska nije samo ostvarila najveću stopu rasta proizvodnje namirnica po glavi stanovnika, već je i sa najvišim apsolutnim nivoom preuzela vođstvo u odnosu na Poljsku. Jugoslavija, apsolut-

¹⁵ Broj stanovnika (u 000)	1960.	1970.	1978.
Jugoslavija	18402	20371	21910
Poljska	29561	32526	35010
Mađarska	9984	10338	10685

Izvor: MRSM, 1979, Varšava. 1979, str. 41.

no, još uvek dosta zaostaje za obe zemlje, ali je smanjila rastojanje sa 54,3% na 62,7% proizvodnje Poljske. S druge strane, ona je zaostajala u odnosu na Mađarsku i ostala je na nivou od svega 53,1% njene proizvodnje.

Navedeni podaci o proizvodnji nalaze svoj logični odraz i u nivou potrošnje namirnica i spoljno-trgovinskoj razmeni poljoprivrednim proizvodima.

Tabela 19

Godišnja potrošnja osnovnih namirnica po glavi stanovnika u kg

	Žitarice	Voće	Šećer	Meso i riba	Masti	Mleko*	Jaja
Jugoslavija (1975)	174	60	33	49	20**	.	9
Poljska (1977)	123	35	42	77	20**	271	12
Mađarska (1977)	118	72	35	71	29	146	17

* S obzirom na to da Mađarska i Poljska statistika uključuju i potrošnju svežeg i prerađenog mleka, a jugoslovenska statistika samo potrošnju svežeg, podaci nisu uporedivi.

** Pretvoreno u 100% masti.

Izvor: R. S., 1979, str. 491.

Kada se radi o osnovnim namirnicama, Jugoslavija, s jedne strane, i Poljska i Mađarska, s druge strane, potpuno su različite. Osnovni elemenat je činjenica da u jugoslovenskoj ishrani žitarice igraju veću ulogu, a meso manju ulogu u odnosu na druge dve zemlje. Očigledno je da je poljska i mađarska ishrana kvalitetnija i skuplja u odnosu na jugoslovensku. Udeo kalorija i proteina 1974. godine po pojedinim zemljama je iznosio:¹⁶

	Broj kalorija	Grami proteina	% životinjskih proteina
Jugoslavija	3 334	91,6	27,7
Poljska	3 316	105,3	55,8
Mađarska	3 334	90,4	47,0

Izvor: RSR, 1978, str. 513.

¹⁶ Relativni položaj Poljske i Mađarske se u nekoliko poslednjih godina izmenio. Dok je u Poljskoj nivo potrošnje mesa i mleka stagnirao, u Mađarskoj je došlo do napretka. Mađarski statističari procenjuju da je u 1970. u ishrani bilo 108 grama proteina, od čega 48% životinjskog porekla (Poljoprivreda i industrija hrane, Ministarstvo, za poljoprivredu i proizvodnju hrane, Budimpešta, 1978, str. 16).

Jugoslovenski statistički podaci ukazuju na nešto drugačije podatke o potrošnji mesa u 1975. — 63,6 kg. Prema podacima iz tog izvora, potrošnja mesa i ribe iznosi skoro 67 kg, ukupni broj kalorija 3539, a količina proteina 102,6 grama uz 31.1% životinjskog porekla.¹⁷ Ipak, uprkos razlikama koje postoje u podacima različitih izvora, ukupna slika se ne menja mnogo, posebno opšti trend. Standard jugoslovenske ishrane, meren procentom životinjskih proteina, sigurno je niži u odnosu na Poljsku i Mađarsku, a Poljska ima najviši standard. Nivo potrošnje namirnica u Poljskoj je nekonzistentan, s veoma niskim procentom proizvodnje žitarica. Potrošnja ovih namirnica jedino je bila moguća uz veliki uvoz žitarica i proteina. To je iznosilo 1979. godine 8,5 miliona tona, 29 miliona tona ukupno u periodu 1976—79.¹⁸ Ukupna vrednost uvoza iznosila je 1979. godine 800 miliona američkih dolara, a ukupna dugovanja po tom osnovu tokom cele dekade iznosila su 8 milijardi američkih dolara.¹⁹

Tabela 20

Uvoz-izvoz žitarica i mesa 1975.

	Žitarice				Meso			
	Proizvodnja	Izvoz	Uvoz	Bilans	Proizvodnja	Izvoz	Uvoz	Bilans
Jugoslavija	15 026	76	27	49	1 260	80	15	65
Poljska	19 557	142 4	148	—4 006	3 667	220	6	214
Mađarska	12 227	1 326	19	1 135	1 422	246	6	240

Izvor: RSR, 1978, str. 505.

Visok nivo potrošnje u Mađarskoj praćen je snažnom spoljno-trgovinskom pozicijom koja se pre svega manifestuje kao veliki suvišak i žitarica i mesa (naročito kao deo ukupne proizvodnje). Poljski visok nivo potrošnje nema zadovoljavajuću osnovu u nivou proizvodnje, naročito žitarica. Sama poljska poljoprivreda nije sposobna da snabdeva i podmiruje toliko visok nivo potrošnje hrane. Niži nivo potrošnje hrane u Jugoslaviji je u skladu sa uravnoteženom pozicijom u spoljnoj trgovini važnim poljoprivrednim proizvodima.

Neke pogrešne procene uzimaju ove podatke kao osnovu za osudu dominantnog sitno-sopstveničkog sektora poljske poljoprivrede. Detaljnija analiza može da pokaže koliko takve ocene ne odgovaraju istini.

¹⁷ Poljoprivreda u SFRJ, Osnovni podaci, Beograd, 1977, str. 35.¹⁸ J. Wisniewski, Zboz moze byc wiecej. Tribuna Ludu, 12. 10. 1979, str. 5.¹⁹ A. Karpinski, Problemy planu piecioletniego na lata 1981—85 w swietle wytycznych na VIII zjazd PZPR. Gospodarka Planowa, br. 11, 1979, str. 570.

III SVEOBUH VATNO PODRUŠTVLJAVANJE — OSNOVNO OBELEŽJE POLJSKE POLJOPRIVREDE

U Poljskoj su 70-te godine započele gužvama zbog hrane i promenama u partijskom rukovodstvu decembra 1970.

Novo rukovodstvo pokrenulo je promene i usavršavanja, posebno u oblasti proizvodnje hrane i u poljoprivredi. Obaveza prinudne isporuke je ukinuta, cene su povećane, usavršena isporuka hrane i povećana ulaganja. Najvažnije su bile garancije koje su se odnosile na dugoročne izgledе privatnog gazdinstva. Osnovni princip koji je prihvaćen bio je da svi oblici poljoprivredne proizvodnje treba da imaju svoje mesto i da doprinose ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji.

Prve godine su dovele do neospornih uspeha. U oktobru 1974. XV plenum Centralnog komiteta PURP prihvatio je ambiciozan Program razvoja proizvodnje hrane²⁰ za godine 1970-te i 1980-te. Razvoj u drugoj polovini dekade obezvredio je sve ove optimističke planove. Došlo je do podbačaja u svim sektorima poljoprivredne proizvodnje. Najveći podbačaji su bili u proizvodnji žitarica i krompira, koji su bili rezultat niskih prinosa i ozbiljnog smanjenja zasejanih površina. Nedostaci mesa i mleka su, pre svega, bili rezultat stalnog nedostatka hrane koji je bio rezultat niske proizvodnje žitarica i krompira.

Stoga, nedostatak žitarica predstavlja najvažniji uzrok neuspeha poljske poljoprivrede. Vredi napomenuti da je to pre svega rezultat činjenice da su se zasejane površine žitaricama smanjile sa 8346 hiljada hektara u 1970. na 7872 hiljade hektara u 1979, a površine pod krompirom sa 2732 na 2440 hiljada hektara.²¹ Najveći deo površina, koje više nisu sejane žitaricama i krompirom, sada su sejane niskorodnim kulturama.

Jedan od osnovnih razloga dugoročnog opadanja proizvodnje žitarica i krompira je bio stalan ali uporan trend prelaska zemlje iz privatnog u društveni sektor. Privatna gazdinstva sejala su 57,6% svojih površina žitaricama a 19,3% krompirom, a društvena (uključujući i privatne parcele svojih članova) su sejala 43,7% žitaricama i 7,0% krompirom. (U državnim gazdinstvima više od trećine površina pod krompirima privatno sade radnici preduzeća i to na svojim parcelama).

Brz razvoj socijalističkog sektora uglavnom je vezan za 70-te godine. U periodu između 1960—70. on je porastao za oko 350 hiljada hektara, tj. za 35 hiljada hektara godišnje, a u periodu između 1970—77. za oko 840 hiljada hektara, tj. oko 120 hiljada hektara godišnje.

²⁰ O dalasza poprawe wysywienia narodu i rozwoju rolnictwa, Nove drogi, br. 11, 1974, str. 19—54.

²¹ MRS, 1980, str. 139.

Došlo je do velikih promena u strukturi vlasništva. 1970. privatni sektor je posedovao 75,1%, a socijalistički sektor 24,9% poljoprivrednog zemljišta; 1979. privatni je posedovao 68,4%, a socijalistički 31,6%.

1970-ih godina intenzitet sejanja zemlje u socijalističkom sektoru bio je mnogo manji nego pre. 1960-ih godina oko 50% novoobrađene zemlje išlo je na proizvodnju žitarica (47,1%) i krompira (2,0%), a 1970-ih godina samo 31% na žitarice a ništa na krompir. Ovakav razvitak je posledica ubrzavanja stope transfera zemlje u socijalistički sektor što odražava ograničene mogućnosti ovog sektora da prihvati svu zemlju okruženu privatnim gazdinstvima, što je kao posledicu imalo usporavanje proizvodnje žitarica i krompira.

Politika transfera zemlje iz privatnog u socijalistički sektor je bila nekonzistentna. Sve do 1975. bila je prisutna tendencija da se taj proces ubrza koliko god može. Prelazak privatne zemlje u ruke socijalističkog sektora tri puta se povećao u periodu između početka i sredine 70-ih godina. Raspodela zemlje privatnim gazdinstvima je sredinom 70-ih godina bila samo mali deo u odnosu na početak 70-ih godina.

Posle juna 1976, drugi po redu nemiri zbog hrane u toku jedne decenije, ukočili su proces, koji se ionako pokazao neadekvatnim, oduzimanja privatne zemlje. Socijalistički sektor se pokazao nesposobnim da obezbedi sigurne isporuke hrane za sve i to sa zemlje za koju se privatnim gazdinstvima nudila državna penzija, zauzvrat. Kao rezultat toga, dozvoljeno je da se deo te zemlje prenese na druga privatna gazdinstva koja su želela i bila u mogućnosti da efikasno obrađuju zemlju.

Možda, čak, i važniji činilac od ovog transfera zemlje je bio zaokret u proizvodnji namirnica, gde su tokom nekoliko godina socijalistička gazdinstva, naročito državna preduzeća, preuzela primat (tabela 21), na sled. strani.

Transfer proizvodnje životinjskih namirnica je bio jedan od glavnih, ako ne i glavni faktor i uzrok takozvanog „problema stočne hrane“. Njegova suština je zaostajanje proizvodnje stočne hrane u odnosu na životinjske namirnice i potrošačku tražnju za životinjskim namirnicama. Rezultat toga je da je privreda bila prinuđena da uvozi sve veće količine žitarica i stočne hrane. „Problem stočne hrane“ je godinama u Poljskoj jedan od osnovnih i najtežih problema poljoprivrede.

Osnovni vid snabdevanja poljoprivrede žitaričnom i proteinском hranom je kupovinama od države koncentrata ili osnovnih sastojaka, uglavnom, na osnovu isporuka mesa državi. Osnovni primaoci žitarica od strane države su specijalistička gazdinstva. 1977. ona su dobila 96,2% ukupne žetve žitarica, odnosno 1079 kg po grlu stoke. Isporuke privatnim gazdinstvima su iznosile 25,7% ukupne žetve, odnosno 389 kg po standardnom grlu stoke. Kolektivna gazdinstva su dobila žitaričnu hranu koja je prevazilazila njihovu pro-

Tabela 21

*Udeo privatnih i socijalističkih gazdinstava u proizvodnji
životinjskih namirnica*

	Privatna gazdinstva		Socijalistička gazdinstva		Državna gazdinstva	
	1970.	1978.	1970.	1978.	1970.	1978.
Ukupna vrednost životinjskih proizvoda (milioni zlota u stalnim cenama)	85,8	75,4	14,2	24,6	12,8	18,6
Težina zaklanih životinja (000 tona)	83,7	64,5	16,3	35,5	14,3	24,1
od toga: goveda	77,2	58,1	22,8	41,9	20,3	33,8
svinje	86,5	64,7	13,5	35,3	12,7	24,2
živina	79,3	69,2	20,7	30,8	10,1	4,9

Izvor: R. S., 1979, str. 208.

izvodnju žitarica za 150%, odnosno 1380 kg po standardnom grlu stoke. Sve u svemu, socijalistička gazdinstva su kupila 3780 hiljada tona žitarične hrane *vis-a-vis* 3074 hiljade tona isporučenog žita državi, odnosno neto priliv je bio oko 700 hiljada tona žitarica. Bilans privatnog sektora je 3969 hiljada tona kupovine žitarične hrane naprema 2865 hiljada tona prodatog žita, tj. neto kupovine su iznosile oko 1100 hiljada tona.²²

Jedan poljski autor²³ je analizirao problem uz pomoć koncepcije standardne jedinice životinjske namirnice (izračunato na osnovu odnosa: 1 kg mesa = 1 kg jaja = 6,67 litara mleka = 0,28 kg vune). On je došao do zaključka da je povećanje utroška žitarične hrane po jedinici životinjske proizvodnje (namirnice) između 1961—65. i 1976—77, iznosilo 63,6%.

Tabela 22

Utrošak žitarica po kg standardne životinjske namirnice

Period	Proizvodnja životinjskih namirnica u 000 tona	Žitarična hrana milioni tona	Kg žitarica po 1 kg proizvodnje životinjskih namirnica
1951—55.	2 888	4,4	1,53
1956—60.	3 702	6,5	1,75
1961—65.	4 107	7,7	1,87
1966—70.	4 610	9,6	2,08
1971—75.	5 595	14,9	2,66
1976—78.	5 843	17,9	3,06

²² RSR, 1978, str. 246.

²³ Z. Grochowski, op. cit., str. 6.

Po standardnoj jedinici životinjske namirnice ili 1 kg meso-ekvivalenta privatna gazdinstva su koristila 2,8 kg žitarične hrane, a socijalistička preduzeća 3,96 kg (poljoprivredni krugovi — 6,15 kg; preduzeća za uzgoj — 5,54 kg). Iako raste ulaganje žitarica po standardnom grlu stoke i u privatnom i društvenom sektoru, raskorak između ova dva sektora je još uvek veliki i ima čak i tendenciju širenja. On je iznosio 36% u periodu 1966—70. i povećao se na 42% u periodu 1976—77; zabeleženo je povećanje u privatnom sektoru od 2,00 kg na 2,80 kg, a u društvenom sektoru od 2,73 kg na 3,98 kg. S obzirom na to da se udeo socijalističkog sektora u proizvodnji namirnica životinjskog porekla povećao sa 12,1% u 1970, na 21,8% u 1978, i taj trend je uslovio dodatnu tražnju za žitnom hranom od 0,7 miliona tona u poređenju sa trendom do koga i nije moralo da dođe.

Ozbiljan zastoj u proizvodnji životinjskih namirnica najteže je pogodio sitne proizvođače koji čine najveći deo privatnih proizvođača.

Prema podacima „Centralnog saveza poljoprivrednih kooperativa“ („Seoska samopomoć“) (CZSR „SCh“), koji je monopolistički kupac poljoprivrednih proizvoda, u 1973. domaćinstva do 5 hektara (uključujući i privatne parcele u okviru državnih i kolektivnih gazdinstava) obezbeđivala su 54,1% ugovorenih svinja i 46,6% ugovorenih goveda.

1977. broj svinja proizvedenih na tim posedima smanjio se sa 6993 hiljade na 3422 hiljade u 1973, tj. na polovinu. Njihov udeo u broju proizvedenih goveda smanjio se sa 46,6% u 1973, na 37,0% (443 hiljade grla).²⁴

Centralni statistički ured (GUS) ukazuje da u 1977. oko 35% svih privatnih gazdinstava, uglavnom onih malih, uopšte nije držao svinje a 28% nije imalo goveda. Više od petine svih domaćinstava nema uopšte svinja niti goveda. Institut za agrarnu ekonomiku je otkrio da je 1/3 domaćinstava bez stoke postala to u godinama između 1975—78.²⁵

Jedan autor procenjuje da je broj seoskih potrošača, onih koji su proizvodili za sopstvene potrebe životinjske namirnice u prošlosti, a sada to više nisu u mogućnosti, krajem 70-ih godina dostigao 2—3 miliona.²⁶

Odbacivanje proizvodnje životinjskih namirnica od strane sitnih gazdinstava višestruko je štetno. Veliki broj tih domaćinstava ima neiskorišćene svinjce ili druge objekte²⁷, skoro sva ta domaćinstva imaju dovoljne količine jeftine stočne hrane, tj. pomije bogate

²⁴ L. Staszynski, *Chow zwierząt w drobnych gospodarstwach*, *Życie Gospodarcze*, br. 1, 8. 4. 1979, str. 6.

²⁵ A. Bulak, *Dlaczego nie chcą hodować*, *Życie Gospodarcze*, br. 11, 18. 3. 1974, str. 6.

²⁶ L. Staszynski, *ibidem*.

²⁷ W. Sokola, *Wiksza produkcja drobnych gospodarstw*, *Życie Gospodarcze*, br. 16, 22. 4. 1979, str. 6.

proteinima, a skoro sva ta domaćinstva imaju velike potencijale neiskorišćenog dodatnog rada.

Jedan od osnovnih razloga napuštanja proizvodnje životinjskih namirnica je uvođenje racionalizacije u snabdevanju stočnom hranom, nedostatak prasića i smanjena unosnost proizvodnje prasića koja je, uglavnom, i rezultat tog nedostatka. Smanjena unosnost je naročito akutna za sitne proizvođače i može se ilustrovati činjenicom da dok je cena prasića porasla sa 439 zlota u 1970, na 999 zlota u 1977, tj. 228%, dok je cena svinja u istom periodu porasla sa 22,87 zlota po kg na 41.12 zlota po kg, tj. za 179%.

Mala gazdinstva su skoro potpuno zavisna od kupovine prasića na tržištu s obzirom na to da ne mogu održavati svoje sopstvene. Mora se uočiti da je nedovoljna ponuda prasića i njihova visoka cena rezultat nove potražnje prasića na socijalističkim farmama koje su 70-ih godina prešle na proizvodnju svinja, koja je bila zasnovana na kupovinama prasića od kooperativnih privatnih snabdevača. Pošto ukupni broj prasića nije mogao dovoljno da se poveća i da zadovolji tu novu tražnju, nedostatak do koga je došlo u ponudi i visoke cene prasića su pritisle male proizvođače svinja i otvorile prostor za rivale iz socijalističkog sektora.

Nedavne nestašice mleka i mlečnih preradevina su rezultat ozbiljnog smanjenja proizvodnje mleka,²⁸ kao i teškoća u kojima se našla mlekarska industrija zbog nedovoljnih investicija i nedostatka kapaciteta za prerađivanje mleka.²⁹

Problem proizvodnje mleka se ponovo komplikuje zbog stalno prisutnih suprotnosti između privatnih i socijalističkih gazdinstava. Povećanje privatne proizvodnje se onemogućava nedostatkom odgovarajuće podrške od strane zvanične politike. S druge strane, socijalistički sektor koncentrisan je na proizvodnju goveda i nije bio u mogućnosti da se specijalizuje i za proizvodnju mleka.

Kretanja u granama koje proizvode stočnu hranu, rezultirajući deficit u proizvodnji žitarica i sve veći uvoz žitarica predstavlja samo jednu manifestaciju opšteg problema rastuće kapitalne intenzivnosti poljoprivredne proizvodnje i rastućih troškova proizvodnje koje su uglavnom rezultat procesa specijalizacije u okviru poljoprivredne proizvodnje.³⁰

Poređenje podataka o rastu ukupnog prihoda, neto dohotka, s jedne strane, i materijalnih troškova i amortizacije, s druge strane, omogućava nam opšti uvid u ove složene procese.

²⁸ K. Los, *Mozliwosci rozwoju produkcji mleka w Polsce*, *Wies Wspolczesna*, br. 1, 1979, str. 56—61.

²⁹ E. Fiala, *Problemy mlecznego rynku*, *Tribuna Ludu*, 31. 7. 1979, str. 3. P. Karolak, *W zlewni, mleczarni i sklepie*, *Zycie Gospodarcze*, br. 40, 7. 10. 1979, str. 6.

³⁰ Videti: „U socijalističkim gazdinstvima povećana proizvodnja nije praćena poboljšanjem ekonomskih pokazatelja. Nema znakova jasnog i trajnog smanjenja troškova po jedinici proizvoda“. Z. Grochowski i A. Wos, ed., *Procesy rozwoju polskiego rolnictwa*, Varšava, 1979, str. 314.

Tabela 23

Rast ukupne proizvodnje, bruto i neto dohotka, materijalnih troškova i amortizacije (stalne cene, 1977):

1977 = 100	
Ukupna proizvodnja	120,1
Materijalni troškovi	134,0
Sopstveni troškovi	113
Ostali troškovi	181,2
Ukupni prihod ¹	100,4
Amortizacija	192,9
Neto dohodak ²	115,6

¹ Ukupni prihod = ukupna proizvodnja minus materijalni troškovi

² Neto dohodak = ukupni dohodak minus amortizacija.

Izvor: RSR, 1978, str. 182—183.

Kao što se može videti, stopa rasta obima materijalnih ulaganja je jedan i po do dva puta veća nego stopa rasta ukupne proizvodnje. Rast kapitalnog fonda, procenjujući na osnovu rasta amortizacije, bio je četiri i po puta veći od stope rasta ukupne proizvodnje, a toliko su se povećala i ulaganja u kupljene materijale, tj. kupovina proizvoda proizvedenih izvan poljoprivrede. Tokom ovih sedam godina njihov obim, u stalnim cenama, skoro se udvostručio. Proizvod kapitala se povećao a produktivnost kapitala se smanjila.

Opšti nivo zaposlenosti u poljoprivredi se tih godina nije povećavao ili je čak blago opadao. Stoga je došlo do povećanja ukupnih troškova u poljoprivredi. Pitanje stope proizvoda kapitala je prvenstveno pitanje niske efikasnosti kapitala i to, naročito, u državnom sektoru. Ta gazdinstva imaju mnogo veće materijalne troškove po jedinici poljoprivredne proizvodnje od privatnih gazdinstava.

Tabela 24

Troškovi (u zlotama) materijalnih ulaganja na 1 000 zlotova proizvodnje (uključujući i amortizaciju) — cene iz 1971.

	1970.	1976.
Ukupno poljoprivreda	309	417
Socijalistička gazdinstva	600	706
Državna gazdinstva	593	635
Privatna gazdinstva	252	319

Izvor: RSR, 1978, str. 184.

Važna ilustracija gore razmatranog problema veštačkih đubri-va je činjenica da je primena veštačkih đubriva bila dvostruko veća na državnim gazdinstvima nego na privatnim.

Neki zvanični izvori nastoje da ukažu da su ukupni troškovi proizvodnje (uključujući i troškove rada) nekih ključnih proizvoda, naročito u proizvodnji žitarica i svinja, ali ne i mleka, 1970. navodno bili niži na državnim nego privatnim gazdinstvima.³¹

Ali, ti podaci, kao što to pokazuju i drugi autori, zasnovani su na pogrešnim metodološkim pretpostavkama. Prvo, u ovim proračunima troškova pretpostavlja se suviše niska stopa amortizacije kapitala (amortizacija), po stopi od 4⁰/₀, što sigurno favorizuje državna gazdinstva sa visokim troškovima kapitala. Drugo, ovi proračuni ignorišu razlike koje su rezultat činjenice da državna gazdinstva prodaju žitaričnu hranu državi a zauzvrat kupuju stočni koncentrat od države i to po cenama nižim od troškova proizvodnje žitarica.³² Ovu kritiku treba dopuniti podatkom da su državna gazdinstva favorizovana u raspodeli svih različitih oblika ulaganja, koja nedostaju i to po relativno niskim cenama, što je značajna olakšica (za proizvođače).

Ukoliko se uzmu u obzir svi faktori koji veštački snižavaju zvaničnu kalkulaciju troškova, tada se otkriva da „Državna gazdinstva (njihovi troškovi rada) ne pokrivaju više troškove kapitala i materijala. Ukupni troškovi proizvodnje na državnim gazdinstvima su 1975. bili 40⁰/₀ viši od troškova na privatnim gazdinstvima (pod pretpostavkom jedinstvene kamate na kapital i konstantnih nadnica i cena u odnosu na 1971)“.³³

Prema mišljenju autora ovih stavova, osnovna posledica ekonomske politike u 80-im godinama biće to da će transfer zemlje iz privatnih ka državnim gazdinstvima, po visokoj stopi, biti izuzetno skup (mereno kroz kapital i materijal). Taj proces je suviše brz, tj. veštački ubrzava transfer zemlje i iznad onoga što je neizbežno, što je posledica ranije politike koja je uzrokovala to da je privatna proizvodnja izgubila atraktivnost i ona je postala beskorisna.

Problem visokih troškova kapitala naročito je aktuelan za poljsku poljoprivredu u 80-im godinama, s obzirom na to da je došlo do ozbiljnih poremećaja u industrijama koje poljoprivredu snabdevaju osnovnim industrijskim proizvodima. U industriji traktora nisu otvoreni nikakvi novi kapaciteti još od 1970. Proizvodnja domaće industrije malo se izmenila od 1974. Došlo je do drastičnog ograničenja izvoza traktora 1976, pa se Poljska od 1977. od neto izvoznika pretvorila u neto uvoznika traktora.

³¹ Z. Grochowski, Ekonomska efikasnost i osnovne kategorije privatnih i državnih preduzeća u Poljskoj, Referat podnet u ime vlade na, Ekonomskoj komisiji UN za Evropu, FAO/ECE/APRI/WP.3/R.18.

³² W. Herer, Relacje ekonomiczne charakteryzujace rozwoj polskiego rolnictwa, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, br. 6, 1978, str. 13—30.

³³ Ibidem, str. 221—22.

U oceni Instituta za razvoj, mehanizaciju, elektrifikaciju poljoprivrede (IBMER) slučaj sa traktorima izgleda da je samo ilustracija opšteg zaostajanja plana tehnološkog progresa poljoprivrede. Postoje veliki zaostaci u realizaciji najvećeg broja drugih komponenti tehnološkog plana. U godinama između 1976—78. praktično nije došlo do povećanja primene veštačkih đubriva u prihrani po hektaru poljoprivrednog zemljišta (190 kg), a zaostajanje u odnosu na plan (280 kg u 1980) rezultat je iscrpljivanja proizvodnih mogućnosti industrije veštačkih đubriva.

Veoma velika neizvesnost je vezana za dalje perspektive proizvodnje veštačkih đubriva na bazi nitrata, s obzirom na visoku energetska potrošnju do sada poznatih tehnologija. Planovi primene veštačkih đubriva do 1985. sada su reducirani na 230—250 kg po hektaru poljoprivrednog zemljišta u odnosu na početni cilj od 250 kg u 1980.

U svetlu svih ovih tendencija, sigurno je da će Poljska, htela ne htela, morati da se pomiri sa mnogo dužim periodom u kome će postojati privatna gazdinstva nego što to vlasti, pod ideološkim pritiskom drugih članova sovjetskog bloka, žele.

IV NOVI PRISTUP PRIVATNIM GAZDINSTVIMA — OSNOVNI FAKTOR USPEHA MAĐARSKE POLJOPRIVREDE

Ekonomisti su jedinstveni u svojim stavovima o značaju novog pristupa koji se razvio u odnosu na privatna gazdinstva koja su osnovni faktor nesumnjivog napretka poljoprivrede.³⁴ Ovaj novi pristup razvio se 70-ih godina i rezultat je stalnog i postupnog napuštanja starih stavova prema privatnim gazdinstvima u godinama koje su sledile posle kolektivizacije početkom 60-ih godina. Uprkos drugačijim opredeljenjima,³⁵ privatna gazdinstva su bila u svom razvoju ograničavana snagom doktrinarnih ubeđenja da je njihov razvoj štetan i suprotan interesima socijalističke privrede.³⁶

Sada se privatna gazdinstva, ili kako mađarski ekonomisti vole da ih zovu, sitna proizvodnja, smatraju za integralni deo mađarske socijalističke poljoprivrede i kao takvima data im je puna pomoć kako bi mogla da doprinesu razvoju privrede. Privatna gazdinstva su u Mađarskoj posebna; ona su, u osnovi, dopuna i njeni osnovni delovi su: a) okućnice članova kooperativnih gazdinstava i b) par-

³⁴ Videti: „Poljoprivredna ekonomska politika je jedan od najuspešnijih elemenata mađarske ekonomske politike uopšte. To je mišljenje i domaćih i stranih eksperata“, Gyula Varga, *Die Agrarpolitik Ungarn. Resultate und Perspektiven*.

³⁵ Videti, na primer, Rezoluciju CK MSRP od 12. februara 1960.

³⁶ Videti A. E. Toth, *Neka nova ekonomska i upravna obeležja sitno-sopstveničke poljoprivredne proizvodnje u Mađarskoj*, Mađarska akademija nauka i umetnosti, Institut za ekonomiju, Studije, br. 12, Budimpešta, 1978, str. 33—34.

cele radnika i nameštenika u socijalističkim preduzećima (poljoprivrednim ili nepoljoprivrednim). Osnovni izvor prihoda porodica koje žive na tim gazdinstvima je, prema tome, neki drugi posao a ne rad na gazdinstvima. Rad na privatnim gazdinstvima stoga je drugorazredan i dopunski. Privatna gazdinstva nisu dopuna u sledećim slučajevima: c) još uvek žilavim i malobrojnim privatnim seljačkim gazdinstvima i d) takođe veoma malobrojnim gazdinstvima članova specijalnih kooperativa, tj. kooperativa poljoprivrednika koja je dopuna u odnosu na gazdinstva na kojima oni sami rade.³⁷ Ova dva oblika imaju sporednu ulogu. Stoga prva dva oblika determinišu prirodu privatnih gazdinstava u Mađarskoj.

Ukupni broj privatnih domaćinstava iznosi negde oko 1,5 do 2 miliona. Isključujući privatne poljoprivrednike i posebne kooperative, blizu 50% su privatne parcele članova kooperativa, a preko 50% su domaćinstva u kojima je poljoprivreda dopunska.³⁸

Veličina i sastav sitno-posedničke poljoprivredne populacije u 1975. je približno sledeći.³⁹

	Kooperativna gazdinstva (000)	Gazdinstva gde je poljoprivre- da pomoćna (000)	Ukupno gazdinstva (000)	%
Poljoprivrednici	604	243	847	16,8
Oni koji nisu zaposleni na gazdinstvima	332	947	1 279	25,4
Članovi porodice	920	1 225	2 145	42,6
Fenzioneri	455	276	731	14,5
Sezonski radnici	10	26	36	0,7
Ukupno	2 321	2 717	5 038	100,0

Broj onih koji su u Mađarskoj zaposleni na privatnim gazdinstvima dostiže oko 5 miliona, što je oko polovine ukupnog stanovništva. Naravno, s obzirom na to da dominiraju članovi porodica i penzioneri a ne glave porodica, kao i zbog toga što značajnu ulogu imaju penzioneri i oni koji nisu zaposleni na gazdinstvima, većina rada koji je na taj način ostvaren može se smatrati kao drugorazredan. Međutim, brojnost je značajna. Ukupni iznos radnih sati iznosi oko 2,7 mlrd. godišnje i prevazilazi radne sate u državnim gazdinstvima. Jedna druga procena ukazuje da je taj broj radnih sati ekvivalentan 10% od ukupnih ulaganja rada (radni sati) celokupne pri-

³⁷ J. Gyenis, Specijalne poljoprivredne kooperative u okviru mađarskih kooperativa, u I. Benet, J. Gyenis, ed., *Economic Studies on Hungary's Agriculture*, Budimpešta, 1977, str. 154—173.

³⁸ A haztaji as a kisigito gazdasagok, 1978.

³⁹ Ministarstvo za poljoprivredu i proizvodnju hrane, op. cit., str. 21.

vrede.⁴⁰ Struktura radnih ulaganja svih porodičnih gazdinstava se ocenjuje:

Poljoprivrednici	20,1 ⁰ / ₀
Nepoljoprivredni radnici	18,5 ⁰ / ₀
Članovi porodica	33,1 ⁰ / ₀
Penzioneri	24,9 ⁰ / ₀
Sezonski radnici	3,4 ⁰ / ₀
Ukupno:	100,0 ⁰ / ₀

Ova tabela potvrđuje da najveći deo rada potiče od članova porodice i penzionisanih roditelja iako je i doprinos glava porodice značajan, iznosi preko 1/3 ukupnog rada. Neki dodatni podaci ukazuju da je na gazdinstvima članova kooperativa 80⁰/₀ penzionera, a 2/3 muških članova kooperativa i još veći procenat žena kooperativa uključen je u porodična gazdinstva, a tako je i sa svakim drugim članom porodice.

Jedan autoritativan pregled pokazuje kako je podeljen radni dan članova poljoprivrednih kooperativa ili pomoćnih gazdinstava.⁴¹

Tabela 25

Dnevne aktivnosti članova porodičnih gazdinstava (u časovima)

Aktivnost	Članovi poljoprivrednih kooperativa		Članovi na pomoćnim domaćinstvima	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
Glavno zanimanje	7,2	3,7	6,3	5,6
Porodično gazdinstvo	2,6	2,6	2,0	0,8
Dopunski poslovi	0,3	0,4	0,3	0,2
Privatna domaćinstva	0,2	3,9	0,3	3,5
Odmor	0,5	0,3	1,1	0,8
Obroci i rekreacija	4,2	3,6	4,6	3,6
Ostale aktivnosti	1,1	1,1	1,3	1,2
Spavanje	7,9	8,4	8,1	8,3
Ukupno	24,0	24,0	24,0	24,0

Ako znamo da 44-časovna radna nedelja znači da je radni dan 6,3 sati, ovi podaci ukazuju da je doprinos rada članova kooperative na porodičnim gazdinstvima (bilo muškarci ili žene) 40⁰/₀ od

⁴⁰ Istraživački institut za ekonomiku poljoprivrede, Položaj sitno-sopstveničke poljoprivrede u Mađarskoj i budući razvoj, Bilten, br. 43, Budimpešta, 1978, str. 12.

⁴¹ Centračni statistički ured, Dnevne aktivnosti stanovništva na porodičnim gazdinstvima i pomoćnim parcelama, Budimpešta, 1976, str. 5. Podaci su izračunati kao godišnji proseci.

punog radnog vremena, a na pomoćnim domaćinstvima 31% u slučaju kada se radi o muškarcima, odnosno 12,7% kada se radi o ženama.

Rad je osnovno blago kojim raspolažu privatna gazdinstva i ona ga koriste u izobilju. Kada je reč o poljoprivrednom zemljištu, privatna gazdinstva poseduju 13,1% od ukupne površine (1978).⁴² Vredi pomenuti da je ogromni deo ovih površina, 80% prema nekim autoritativnim podacima, ispod prosečnog kvaliteta, i zato je nepogodan za masovnu proizvodnju. S druge strane, zemlja ima posebnu vrednost za porodična gazdinstva jer ona obuhvataju 86,4% svih bašta, 31,1% svih pašnjaka i 45% svih vinograda.⁴³ Posebna vrednost na ovim gazdinstvima su štale za stoku, i to naročito na parcelama članova kooperativa. Te štale imaju 50% od ukupnih kapaciteta, u njima se mogu čuvati 1,4 miliona grla stoke, tj. oko 70% stočnog fonda u 1978. i 6 miliona svinja, tj. 75% od njihovog ukupnog broja u 1978. Stvarno je u njima čuvano 517 hiljada grla stoke i 4,2 miliona svinja,⁴⁴ tj. negde oko 37—66% od ukupnih kapaciteta. Udeo privatnih gazdinstava u ukupnim fiksnim sredstvima poljoprivrede iznosio je 20%. To, s jedne strane, ukazuje na nisku vrednost tih objekata, koji su većinom zastareli, a, s druge strane, na izuzetno nizak nivo opremljenosti mašinama i tehnologijom (manje od 1% ukupne vrednosti tih sredstava).

Ukupno, privatna gazdinstva daju 1/3 ukupne poljoprivredne proizvodnje, ali udeo u ukupnom poljoprivrednom proizvodu postepeno pada već niz godina (sa 39,1% u 1971—75, na 37,5% u 1976—77). Neto proizvod je procenjen u ova dva perioda na 52,6%, odnosno 54,1%⁴⁵, tj. više od neto poljoprivrednog proizvoda socijalističkog sektora poljoprivrede. Posebno su značajni podaci koji ukazuju na udeo privatnih gazdinstava u neto poljoprivrednom proizvodu (ne samo zbog iznosa ovog proizvoda već i zbog uzlazne tendencije na što ukazuju gore navedeni podaci). Ti podaci ukazuju na osnovne karakteristike i najvažnije prednosti ovih gazdinstava, njihovu visoku kapitalnu efikasnost izraženu u udelu neto proizvoda u ukupnom proizvodu. Ukupni proizvod privatnih gazdinstava je iznosio 37,8% u periodu 1971—75; 56,0% u periodu 1976—77, a ukupni proizvod socijalističkih gazdinstava je u periodu 1971—75 iznosio 33,5%, a u periodu 1976—77 28,5% (državna i kooperativna gazdinstva zajedno). Ne samo da je udeo u neto proizvodu privatnih gazdinstava veći, već je i opadanje mnogo sporije.

Jedan mađarski istraživač ističe: „Ukupni proizvod na 100 forinti materijalnih troškova iznosio je 145 forinti 1975. na velikim gazdinstvima (povećao se za 1% od 1970), dok je na malim gazdin-

⁴² Statisztikai evkönyv, 1978, str. 241.

⁴³ 1978, Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, str. 248—9.

⁴⁵ Izračunato na osnovu Mazögazdasági Zsebkönyv, 1978, str. 25.

stvima ukupni proizvod iznosio 221, smanjujući se za po 15⁰/_o od 1970⁴⁶.

Gornji podaci ukazuju jasno na dve činjenice: 1. doprinos privatnih gazdinstava je veoma značajan; 2. na tim gazdinstvima se relativno jeftino proizvodi zbog malih ulaganja koja se supstituišu radom. Stoga, privatna gazdinstva koriste radno intenzivne tehnike proizvodnje, nasuprot radno-štednim tehnikama koje se koriste na socijalističkim gazdinstvima. Razlika u tehnikama vodi poreklo iz činjenice da kapitalno intenzivni oblici proizvodnje nisu podjednako efikasni u svim oblastima poljoprivredne proizvodnje. U nekim oblastima, u uslovima skupih i retkih tehnologija, koje preovlađuju u najvećem broju socijalističkih zemalja, kapitalno-intenzivni i radno-štedni oblici proizvodnje imaju manje troškove u poređenju sa kapitalno-štednim i radno-intenzivnim oblicima proizvodnje. Ovo posebno važi za stočarsku proizvodnju, a kada je reč o zemljoradnji, za proizvodnju voća i povrća. Udeo privatnih gazdinstava je izuzetno visok u proizvodnji brojnih ključnih poljoprivrednih proizvoda. On je, na primer, u 1978. iznosio 56—57⁰/_o utovljenih svinja, 42⁰/_o mleka, 37⁰/_o živine, 66⁰/_o jaja, oko 50⁰/_o voća i 1/3 proizvodnje povrća.⁴⁷ Proizvodnja na privatnim gazdinstvima sve više je tržišno orijentisana i skoro jedna polovina mađarske poljoprivredne proizvodnje je poreklom sa ovih gazdinstava, a brojni izvozni poljoprivredni proizvodi proizvedeni su na ovim gazdinstvima.

Bez ikakve sumnje je da je visok nivo potrošnje namirnica u Mađarskoj (i poljoprivrednog i, posebno, nepoljoprivrednog stanovništva), kao i veliki izvoz, nemoguć bez privatnih gazdinstava. Porodična gazdinstva imaju odlučujuću ulogu u snabdevanju privrede svim najznačajnijim poljoprivrednim proizvodima: meso, živina, mleko, voće, povrće, naročito kvalitetno i rano povrće, što se sve veoma mnogo traži.

Došlo je do jasne podele rada između krupnih gazdinstava i privatnih gazdinstava; prvi se specijalizuju za osnovne poljoprivredne proizvode, posebno žitarice i stočnu hranu, a privatna gazdinstva, uz njihovu pomoć, proizvode meso, voće, povrće, gde nije toliko važna količina koliko kvalitet. Na taj način razvija se prava simbioza⁴⁸, gde svaki partner proizvodi ono za šta ima najpovoljnije mogućnosti. Rezultat je optimalno korišćenje resursa u poljoprivredi.

⁴⁶ A. E. Toth, op. cit., str. 12.

⁴⁷ Izračunato na osnovu Statiztikai evkönyv 1978 i Mazögazdasági adatok 1978. Procenat ukupnog proizvoda koji je na tržištu realizovan iznosio je 1970. 37,9⁰/_o, a 1975. 53,8⁰/_o prema A. E. Toth, op. cit., str. 129, a 37,0⁰/_o, odnosno 51,2⁰/_o za iste godine prema Istraživačkom institutu za ekonomiku poljoprivrede, op. cit., str. 19. Ministarstvo za poljoprivredu smatra da „je udeo sitno-sopstveničke poljoprivrede poslednjih godina porastao u odnosu na ukupni promet poljoprivrednih proizvoda“, op. cit., str. 15.

⁴⁸ Vid. C. H. Rosenfeld, Mađarska poljoprivreda: Simbioza kolektivnih i privatnih preduzeća, Wye koledž, Oksford, 1979.

Privreda u celini i efikasnost privatnih gazdinstava zavise od nekoliko elemenata. Prvo, privatna gazdinstva imaju malu stopu korišćenja zemlje, tj. relativno malo koriste zemlje po jedinici proizvoda; drugo, ona imaju nisku stopu korišćenja kapitala, a kapital koji ona koriste skoro je zastareo i skoro da nema troškova za privredu; treće, jedini resurs koji ona koriste u velikim količinama je rad posebne vrste, uglavnom, nekvalifikovan i dopunski rad, rad koji nije pogodan ni za kakvu drugu svrhu. Uopšte, sve ovo ukazuje da privatna gazdinstva proizvode jeftino, jer koriste jeftine resurse i ona doprinose ukupnoj privrednoj efikasnosti na taj način što koriste resurse koji se inače ne bi koristili.

Od posebnog značaja je proces tovljenja stoke, naročito tovljenje svinja, jer ta proizvodnja dominira na privatnim gazdinstvima. Ne zanemarujući činjenicu da ova proizvodnja veoma mnogo zavisi od snabdevenosti veštačkom hranom, koja se dobija od velikih socijalističkih gazdinstava koja tu hranu i proizvode, treba istaći da privatna gazdinstva, naročito članovi kooperativa na privatnim parcelama, u velikoj meri daju svoj sopstveni doprinos time što skoro 50% svojih potreba sa veštačkom hranom podmiruju sami, što znači da ne traže oko 1/3 ukupne proizvodnje kukuruza. Tri četvrtine ukupno obradive zemlje privatna gazdinstva seju žitaricama, posebno kukuruzom, a prinosi po hektaru prevazilaze 40 kvintala iako su ti prinosi niži od prinosa na velikim gazdinstvima.⁴⁹ Međutim, ne sme se ispustiti iz vida jedna važna činjenica. Troškovna efikasnost ekstremno kapitalno intenzivne proizvodnje kukuruza u socijalističkom sektoru odnedavno je, kao rezultat visoke cene nafte, pod znakom pitanja, jer su skočile i cene đubriva i tehnologije, posebno kada se ima u vidu potreba da se sada zamenjuje velika i veoma skupa mehanizacija koja je na Zapadu kupljena u periodu 1965—75.⁵⁰

Ima mnogo razloga da se veruje da je proizvodnja kukuruza na privatnim gazdinstvima jeftinija, posebno zbog manjih troškova kapitala i materijalnih ulaganja (mašine i đubriva). Ta prednost privatnih gazdinstava se još uvećava ekonomičnijom upotrebom stočne hrane, s obzirom na veliku upotrebu pomija koje se ne mogu zameniti.

„Mala gazdinstva troše manje energije i proteina u proizvodnji jedne jedinice životinjskih proteina nego velika gazdinstva. Energija se koristi za 10—25%, svarljivi proteini za 37—50% manje nego na velikim gazdinstvima (teorijska procena!). Osnovna pred-

⁴⁹ G. Biro, *Industriemässige Production von Körnermais in Ungarn*, Internationale Zeitschrift der Landwirtschaft, Moskva/Berlin, br. 4, 1979, str. 351—354.

⁵⁰ Granična tačka rentabilnosti su bili prinosi od 45 kvintala po hektaru. Stoga je do sad dostignuti stepen produktivnosti veoma nizak. Tarjan, Z. A. *Akukoricatermelesi randszerek okonomiai erkekelese*, Budimpešta, 1974. Bilten Istraživačkog instituta za ekonomiku poljoprivrede, br. 35, 1974, str. 52.

nost je u korišćenju sekundarne hrane koja bi se inače bacila (pomije)⁵¹

Još jedno veoma značajno obeležje koje je u punoj meri došlo do izražaja u Mađarskoj je zainteresovanost proizvođača, koja se snažno izražava, posebno u pomoćnim gazdinstvima koja u okviru privatnih gazdinstava imaju dinamični i rastući značaj. Najilustrativniji primer je razvoj proizvodnje povrća u staklenicima, gde su privatni proizvođači pokazali veliki smisao za inovaciju i praktično ostvarenje, spremnost da prihvate rizik i investiraju velike količine sredstava. To je veliki doprinos privredi, jer joj je ubrizgan entuzijazam za rizik i uspeh i ojačala je odgovornost za ekonomsku inicijativu.⁵²

Uspeh mađarske politike privatnih gazdinstava specifično mađarskog tipa, tj. u uslovima gde svuda postoji samo delimično zapošljavanje na ovim gazdinstvima, očigledno je rezultat specifičnih demografskih uslova u privredi u kojoj opšti nedostatak radne snage determiniše visoku stopu zaposlenosti u poljoprivredi. U takvim uslovima podsticanje privatnih gazdinstava znači aktiviranje radne snage i iznad pune zaposlenosti što ima višestruke posledice za privredu u celini kao i za potrošače i sve one koji su uključeni u rad na privatnim gazdinstvima. Takođe je važno uočiti da je u ovim uslovima onima koji kreiraju politiku bilo lakše da nađu prava rešenja i pristup privatnim gazdinstvima. Delimično i dopunsko zapošljavanje na ovim gazdinstvima slabi ideološke prigovore, koji su još uvek prisutni u socijalističkim zemljama, privatnim gazdinstvima kao nezavisnom i dominantnom obliku obrađivanja zemlje.

Osnovna pouka mađarskog iskustva je u shvatanju jedinstvene i nezamenljive uloge privatnih gazdinstava kao nezavisnog dela nacionalne privrede u zemlji u kojoj je poljoprivreda kolektivizirana. Veoma veliki proizvodni potencijali, posebno u obliku jeftinog rada i sredstava, ostaju izvan socijalističkog sektora poljoprivrede, koje privreda u celini teško može da ostavi neuposlone. Sve socijalističke zemlje iskusile su dihotomiju visoke tražnje za hranom, s jedne strane, i akutni nedostatak resursa potrebnih za industrijski razvoj, s druge strane. Sprečavati i zanemarivati potencijale privatnih gazdinstava, ograničavati ili usporavati njihov puni razvoj i nepotrebno zanemarivati njihove mogućnosti u obezbeđenju hrane u uslovima manjka hrane, ekonomski i politički je pogrešno.⁵³ Stoga se

⁵¹ Bilten, br. 43, 1978, op. cit., str. 27, 28.

⁵² Videti: „Neki motivi još uvek idu u prilog sitne-poljoprivrede, s obzirom na to da ona podstiče lično zalaganje; politički nadnica u državnim preduzećima još uvek nedostaje razumna diferencijacija s obzirom da on još uvek „ujednačava“ lične dohotke. A. E. Toth, op. cit., str. 53.

⁵³ Videti: „Ukoliko želimo da zamenimo sitnu poljoprivredu odgovarajućim povećanjem proizvodnje krupnih gazdinstava, tada će nas to koštati otprilike koliko i celokupna ulaganja u periodu od 1965—1975“, A. E. Toth, op. cit., str. 13.

uloga privatnih gazdinstava ne može svesti na tradicionalnu funkciju dopune proizvodnje kooperativa, već se njihova proizvodnja šire mora posmatrati u kontekstu proizvodnje za tržište. To nije samo rezultat realne procene proizvodnih mogućnosti privatnih gazdinstava, već i ograničenja socijalističkog sektora poljoprivrede.

Tradicionalno verovanje u prednost krupne u odnosu na sitnu proizvodnju više ne odgovara praksi, a sigurno ne odgovara apsolutno i u svim zemljama. Empirijski podaci ukazuju da u različitim oblicima poljoprivredne proizvodnje privatna gazdinstva imaju prednost u odnosu na krupna, a u nekim oblastima i jedinstvene mogućnosti da ekonomično proizvode. Najopštije razgraničenje sitne nasuprot krupnoj proizvodnji, proizvodnju žitarica i veštačkih đubriva stavlja u domen krupne proizvodnje, a proizvodnju stoke i povrća u domen sitne proizvodnje. Na toj osnovi Mađarska pokušava da razvije neku vrstu simbioze krupne i sitne proizvodnje i taj pokušaj mnogo obećava. Da bi takva simbioza postala efikasna, potrebno je da saradnja bude istinska, tj. da krupna gazdinstva podmiruju potrebe sitnih gazdinstava koja gaje stoku. To u određenom smislu podrazumeva dve vrste preduzeća, zajednička krupna preduzeća i nezavisna privatna gazdinstva koja moraju biti ekonomsko jedinstvo usmereno ka jednom cilju — korišćenju svih raspoloživih resursa u poljoprivredi.

Potreba da se zaštiti porodično domaćinstvo nije samo rezultat superiornosti sitne proizvodnje u određenim oblastima proizvodnje, kao što je, na primer, gajenje stoke, itd. Skoro uvek teorijska superiornost krupne proizvodnje zahteva izuzetno kapitalno-intenzivnu proizvodnju, razvijenu tehnologiju. Potrebe za sredstvima na nivou celokupne privrede veoma mnogo prevazilaze ono što se može ponuditi u kratkom vremenskom periodu.⁵⁴ Visok nivo tehnologije zavisi takođe i od specifičnog *knowhow* i ekspertiza, kao i od postojanje složene, savremene i sveobuhvatne infrastrukture čiji je razvoj izuzetno skup i zahteva dugi vremenski period razvoja. Stoga, pre nego što će biti moguće realizovati prednosti krupne proizvodnje, još uvek sitna proizvodnja poseduje značajne prednosti. Stoga je jedini racionalan pristup, koji u praksi prevazilazi veoma daleku budućnost, omogućavanje konkurencije i saradnje ova dva oblika proizvodnje, njihova konkurencija koja će biti najbolja i za njih i za privredu u celini. Takav opšti zaključak postavlja pred Mađarsku niz ozbiljnih praktičnih problema. Veoma brzo porodična gazdinstva će biti suočena sa nedostatkom osnovne tehnologije. Prelomna tačka će biti činjenica da li će mađarski ekonomski realizam biti u mogućnosti da donese ispravne odluke na tom planu i

⁵⁴ U materijalima Ministarstva za poljoprivredu i proizvodnju hrane (op. cit., str. 9) ističe se da zamena osnovnih sredstava porodičnih gazdinstava zahteva investicione fondove koji su jednaki ukupnim investicijama u poljoprivredu u toku petogodišnjeg plana.

da li će vlasti biti pripremljene da opskrbe privatna gazdinstva potrebnom tehnologijom.

Rešenje, u tehničkom smislu reči, neće uvek biti lako, kao što neće uvek biti moguće jednostavno primeniti zapadnu tehnologiju.⁵⁵ Jedinstvena priroda privatnih gazdinstava u Mađarskoj možda će zahtevati neka prilagođavanja mađarskim uslovima. Ali, problem će sigurno biti rešen ukoliko privreda nastavi da se razvija. Jugoslavija i, posebno, Poljska su u tom pogledu u veoma povoljnom položaju s obzirom na to da one još uvek mogu da se opredele za razvoj porodičnih gazdinstava u obliku potpuno razvijenih porodičnih preduzeća.

V — BOLJE KORIŠĆENJE PROIZVODNIH MOGUĆNOSTI PRIVATNIH GAZDINSTAVA — OSNOVNI PROBLEM JUGOSLAVIJE

Uprkos suprotnim tvrdnjama⁵⁶, dugoročni razvoj jugoslovenske privrede nije veoma impresivan. Posle perioda neobično visoke stope rasta fizičkog obima proizvodnje u periodu 1956—60, stopa rasta stalno opada sve do pre nekoliko godina, a zatim pokazuje blagi uspon.

Tabela 26

Godišnja stopa rasta poljoprivredne proizvodnje (%)⁵⁷

1956—60.	1961—65.	1966—70.	1971—73.	1974—78.
6,4	3,0	2,8	2,2	2,6

Godišnja prosečna stopa u dugom vremenskom periodu iznosila je 2,5% i otprilike je odgovarala međunarodnim normama. Međutim, ukoliko se uzmu u obzir visoka stopa rasta stanovništva, stopa rasta poljoprivredne proizvodnje po glavi stanovnika, tada stopa iznosi negde oko 1,5% godišnje i stoga je veoma niska kada se ima u vidu nevelika potrošnja hrane koja je ranije dostignuta u zemlji, kao i mnogo brži rast nacionalnog dohotka. Govoreći o periodu 1947—1972 (koji, uzgred rečeno, daje preuveličanu prosečnu godišnju stopu rasta poljoprivredne proizvodnje, s obzirom na veoma nisku početnu osnovicu posle rata) V. Stipetić smatra da „dok je traž-

⁵⁵ Videti, na primer: „Mašine u sitnoj poljoprivredi više odgovaraju zapadnom tipu farmi nego našim gazdinstvima. Najmanje mašine, one za „hobi“, takođe su neprimenljive“, A. E. Toth, op. cit., str. 90.

⁵⁶ V. Stipetić, Jugoslovenska poljoprivreda 1945—1975, STP, Beograd, 1975, str. 75—78.

⁵⁷ Ibidem, str. 79. Stopu za period 1974—78. sam izračunao sam u odnosu na stopu u periodu 1971—73. iz Statističkog godišnjaka Jugoslavije, 1979, tab. 14.1 i 14.2, str. 225.

nja rasla prosečno 4,7% godišnje (tokom posleratnog perioda) proizvodnja se godišnje povećavala samo 3,6%. Taj disparitet između ponude i tražnje poljoprivrednih dobara preovlađivao je u celom posleratnom periodu i bio je stoga jedan od uzroka nestabilnosti tržišta.⁵⁸ Problem se još više komplikuje kada se uključi nivo potrošnje hrane u Jugoslaviji koji je bio u odnosu na nacionalni dohodak preterano nizak.

Problem nedovoljnog rasta poljoprivredne proizvodnje je, pre svega, problem nedostatka dinamike porodičnih gazdinstava. U decadi 1961—70, kada je godišnja stopa rasta fizičkog obima proizvodnje bila 2,1% u celini, za poljoprivredu, a za socijalistički sektor 7,7%, ona je na privatnim gazdinstvima iznosila samo 1,1%.⁵⁹ Naš proračun za 1970. i sledeće godine, zasnovan na upoređenju prosečne proizvodnje (u stalnim cenama iz 1972) u 1976—78, prema prosečnom proizvodu u periodu 1971—73, pokazuje godišnju stopu rasta od 3,1% na socijalističkom sektoru i 5,4% na privatnom sektoru.⁶⁰ Iako svi ovi podaci, zasnovani na zvaničnim indeksima objavljenim za poslednje dve decenije, daju preterano dinamičnu sliku oba sektora, što je rezultat činjenice da se socijalistički sektor razvijao na račun privatnog, osnovni zaključak ostaje neizmenjen. Privatni sektor se u najboljem slučaju razvijao po stopi koja je bila polovina stope rasta socijalističkog sektora u 70-im godinama; u prethodnom periodu bilo je i sporije.⁶¹

Danas više nije potrebno dokazivati, što nije donedavno bio slučaj, da gornji podaci ne izražavaju urođenu nesposobnost privatnih gazdinstava da proširuju proizvodnju i ubrzavaju svoj razvoj. Mnogi aspekti ekonomske politike, koji su niz godina usporavali razvoj i rast proizvodnje na privatnim gazdinstvima, suviše su dobro poznati da bi mogli da ostave ikakvu sumnju o njihovoj odlučujućoj ulozi u prošlosti.⁶² Ono što je danas važno to je identifi-

⁵⁸ Ibidem, str. 103.

⁵⁹ D. Drače, Poljoprivreda, 1961—1971, Jugoslovenski pregled, br. 2, t. XIII, maj 1972, str. 17, 27, 31.

⁶⁰ S. G. J., tab. 114.2, str. 225, 1979. Ovi podaci su blizu onih koji su realizovani tokom plana za 1971—75, koji su ukupno iznosili 2,7%, 5,6% za socijalistički i 1,8% za privatni sektor, nasuprot planiranom rastu od (respektivno) 3,5%, 6,0% i 3,0%. I. Kuštrak, Aktuelna pitanja donošenja i realizacije dogovora za razvoj agroindustrijskog kompleksa u periodu 1976—80, Ekonomika proizvodnje hrane, br. 7—9, 1977, str. 23.

⁶¹ Uvažavanje ovih izmena dovodi do smanjivanja stope rasta socijalističkog sektora na 4,7%, dok se stopa rasta privatnog sektora povisuje na 2,4%.

⁶² Videti: „Razvoj privatnog sektora skoro potpuno je onemogućen različitim agropolitikim merama: ograničenje poljoprivrednog zemljišta, agrotehnički minimum, depresirane cene, ograničena isporuka semena, pesticida, herbicida, đubriva i kredita. Monopolski položaj kooperativa... zabrana kupovina krupnih mašina sve do 1967... porez na zapošljavanje radnika... porezi na neka sredstva za proizvodnju i drugo“. I. Lončarević i D. T. I. Matko, Organizacija jugoslovenske poljoprivrede, Univerzitet u Glazgovu, 1976, str. 4; Takođe, V. Stipetić, op. cit., str. 157 i D. Drače, op. cit., str. 32.

cija tih faktora i uklanjanje njihovih ostataka, formulisanje politike koja će podsticati privatna gazdinstva, kao i ostvarivanje u praksi ovakve politike.

Jugoslovenska privatna gazdinstva su slabo opskrbljena tehničkim sredstvima za proizvodnju.⁶³ Ukidanje zabrane kupovine novih traktora bio je snažan podsticaj koji je, uz druge faktore, podstakao proizvodnju tokom 70-ih godina, za razliku od 60-ih godina. Međutim, problem je veoma širok i zahteva ozbiljno povećanje ponude tehnologije, posebno razrađene prema potrebama privatnih gazdinstava, kao i odgovarajuću politiku cena.

Iako objavljeni podaci nisu adekvatni i ne omogućavaju nam sagledavanje problema, ipak se može doći do određenih zaključaka na osnovu analize podataka o investiranju.

Tabela 27

Ukupne investicije i nacionalni dohodak

		1973.	1974.	1975.	1976.	1977.
Ukupne investicije (mlrd. din.)	a)	85,5	117,4	163,3	207,3	268,0
Investicije privatnog sektora (mlrd. din.)	b)	22,3	28,4	31,1	36,5	45,7
Investicije privatnih gazdinstava (mlrd. din.)	b)	4,7	5,3	5,1	6,1	8,8
Udeo privatnih gazdinstava u ukupnim investicijama (%)		5,5	4,5	3,1	2,9	3,3
Udeo investicija gazdinstava u privatnim investicijama (%)	b)	21,1	18,7	16,4	16,7	19,3
Udeo investicija gazdinstava u nacionalnom dohotku (‰)	c)	14,2	13,6	12,9	13,1	12,7
Udeo privatnih investicija u dohotku privatnog sektora (%)	c)	74,8	74,7	74,6	74,8	75,0

Izvor: a): S. G. J., 1979, tab. 110.1, str. 182.

b) S. G. J., 1979, tab. 110.2, str. 183.

c) S. G. J., 1979, tab. 107.2, str. 156—7, (stalne cene iz 1972).

Podaci pokazuju da investicije sektora privatnih gazdinstava predstavljaju veoma mali deo ukupnih investicija i da te investicije sistematski opadaju u odnosu na ukupne investicije tokom 70-ih godina. Udeo privatnih gazdinstava je oduvek bio samo deo njihovog udela u nacionalnom dohotku. Tokom godina raskorak između udela privatnog sektora u investicijama, s jedne strane, i nacionalnog dohotka, s druge strane, stalno se povećavao. Ukoliko izraču-

⁶³ Tehnička opremljenost individualnih poljoprivrednih gazdinstava, Jugoslovenski pregled, br. 2, 1972, str. 61—62. Takođe, U. Pavlović, Tehnička opremljenost individualnih poljoprivrednih gazdinstava, Novi privrednik, br. 11—12, 1972, str. 122—128.

namo stopu oba udela (jedan prema drugom) — investicije: dohodak — tada ćemo videti da ta stopa opada od 0,39 u 1973 (5,5 : 14,2) na 0,26 u 1977. (3,3 : 12,7). Ovi podaci nam pokazuju da je relativni prosek efikasnosti sredstava u privredi u celini i sektoru privatnih gazdinstava opadao. Na osnovu podataka koji se odnose na privatni sektor u celini, može se uočiti da udeo privatnih gazdinstava u investicijama celokupnog privatnog sektora naginje postepenom (iako veoma sporom) opadanju iako je doprinos privatnih gazdinstava nacionalnom dohotku sasvim stabilan.

Udeo investicija sektora privatnih gazdinstava u nacionalnom dohotku je poslednjih nekoliko godina nizak, kao što to pokazuju i podaci:

		1975.	1976.	1977.
Narodni dohodak sektora privatnih gazdinstava (mlrd. din.)	a)	55,9	67,7	77,7
Čisti lični dohodak sektora privatnih gazdinstava (mlrd. din.)	a)	48,6	58,7	65,3
Ukupne investicije privatnih gazdinstava (mlrd. din.)	b)	5,1	6,1	8,8
Investicije kao deo narodnog dohotka (%)		9,1	9,0	11,3
Investicije kao deo čistog ličnog dohotka (%)		10,5	10,4	13,5

Izvor: a) S. G. J., 1979, tab. 107.6, str. 161.

b) S. G. J., 1979, tab. 110.2, str. 183.

Ozbiljnost položaja jugoslovenskih privatnih gazdinstava u pogledu investicionih sredstava može se takođe oceniti poređenjem sa međunarodnim podacima, bez obzira koliko takva poređenja mogu biti gruba i površna. Prvo, izgleda da je u dužem vremenskom periodu udeo investicija u poljoprivredu, u odnosu na ukupne investicije u Jugoslaviji, bio niži nego drugde. Na primer, taj udeo je u periodu 1967—74.⁶⁴ iznosio u Jugoslaviji 10,5%, a u Poljskoj je u periodu 1971—75⁶⁵ iznosio 15,5%. Drugo, pored niskih investicija u poljoprivredu u celini, deo koji su dobijala privatna gazdinstva bio je u Jugoslaviji mnogo manji nego u Poljskoj. „Investicije od strane privatnih gazdinstava, prosečno, dostigle su oko 50% investicija socijalističkog sektora“.⁶⁶ U Poljskoj, 1975, na primer, privatni sektor je investirao 751 mlrd. zlota u poređenju sa 347 mlrd. zlota koje je investirao socijalistički sektor⁶⁷, tj. dvostruko više od socijalističkog sektora. U tom kontekstu mora se primetiti da je privatni sektor u Jugoslaviji veći nego u Poljskoj. Stoga navedeni po-

⁶⁴ D. Drače, Razvoj poljoprivrede, Jugoslovenski pregled, februar 1976, str. 49.

⁶⁵ MRSM, Varšava, 1979, str. 110.

⁶⁶ D. Drače, Ibidem.

⁶⁷ R. S., 1979, str. 252.

daci ukazuju na mnogo viši stepen diskriminacije privatnih gazdinstava u Jugoslaviji nego u Poljskoj, uprkos činjenici da je efikasnost investiranja privatnog sektora bila viša nego efikasnost u socijalističkom sektoru.⁶⁸

Od posebnog značaja je ponuda mineralnih đubriva, koja je veoma mala kada se radi o privatnim gazdinstvima. Ta ponuda se može proceniti na oko 45 kg koncentrata na hektar poljoprivredne zemlje u 1976; istovremeno socijalistička gazdinstva su snabdevana sa 145 kg tj., trostruko više.⁶⁹ Stepem diskriminacije je veći nego u Poljskoj iako nisu retki slučajevi neefikasnog korišćenja đubriva na socijalističkim gazdinstvima.⁷⁰ Gore navedeni podaci o efikasnosti korišćenja đubriva u Poljskoj ukazuju nam da se, ukoliko je primena đubriva na privatnim gazdinstvima povećana na račun njihove manje primene na socijalističkim gazdinstvima, ukupna efikasnost korišćenja đubriva u poljoprivredi može mnogo povećati.⁷¹ Mnogi razlozi govore o tome da isto važi i za Jugoslaviju.

Primer veštačkih đubriva je, verovatno, samo jedna specifična manifestacija i opšti fenomen niske efikasnosti korišćenja sredstava na velikim socijalističkim gazdinstvima, što se izražava kroz brži rast stope korišćenja sredstava u odnosu na produktivnost rada, što sve uzrokuje da troškovi po jedinici proizvoda rastu a ne opadaju. Iako ne postoje direktni podaci koji bi se na ovo odnosili, ipak neki delimični podaci ilustruju ovu tendenciju.⁷²

V. Stipetić, analizirajući podatke koji pokazuju opadanje produktivnosti sredstava na socijalističkim gazdinstvima, smatra da „je to veoma loše, jer se samo trećina povećanja proizvodnje može pripisati većoj produktivnosti rada, dok se ostatak ostvaruje povećanjem investicija uz smanjenu efikasnost“.⁷³

Mnoga socijalistička gazdinstva imaju gobitke.⁷⁴ Ona su često prenatrpana osnovnim sredstvima, kojima njihova radna snaga, bez potrebnog iskustva, ne zna da rukuje.⁷⁵

⁶⁸ U drugom članku D. Dračea može se naći konstatacija: „Udeo poljoprivrede u ukupnim investicijama u osnovna sredstva stalno opada u ovom periodu (tj. 1961—1971) tako da je prošle godine iznosio samo 6,9%. U periodu 1966—70. obim investicija u poljoprivredu realno je stagnirao, povećavajući se samo 2% u tom periodu. U stvari, investicije iz društvenih izvora su smanjene za 2% dok su se ulaganja individualnih poljoprivrednika povećala za oko 15%“, D. Drače, Poljoprivreda, 1961—1971, Jugoslovenski pregled, maj 1972, str. 36.

⁶⁹ Statistički bilten, br. 812, str. 12, 49; br. 1049, str. 50; br. 1062, str. 9.

⁷⁰ V. Stipetić, op. cit., str. 129.

⁷¹ E. Kurek, op. cit.

⁷² B. Pavić, Efikasnost investicionih ulaganja u poljoprivredu, Jugoslavija, 1957—1962, Beograd, 1964, str. 98—103. Autor ukazuje na neodgovarajuću strukturu investicija sa niskim udelom opreme.

⁷³ V. Stipetić, op. cit., str. 124.

⁷⁴ Videti: „Gubici su redovna pojava u poljoprivredi... oni se jedino odnose na socijalistički sektor... godine sa malim gubicima su izuzeci“, D. Drače, op. cit., str. 37.

⁷⁵ Ibidem, str. 70, 127.

Prosečni povraćaj sredstava sa socijalističkih gazdinstava je bez sumnje mali u odnosu na povraćaj sredstava iz industrije i trgovine⁷⁶, što sve uslovljava da banke oklevaju kada treba kreditirati poljoprivredu.

Istina je da su velika socijalistička gazdinstva dostigla visok tehnički napredak povećavajući produktivnost zemlje i stoke i, stoga, podižući produktivnost rada. Istina je da su ona u tom pogledu u stopu pratila dostignuća savremene poljoprivrede. Međutim, jugoslovenska privreda se razlikuje od onih privreda koje nastoji da podražava, utoliko što ona poseduje obilje radne snage u poljoprivredi, dok zapadne zemlje s tehnološki razvijenom poljoprivredom imaju mnogo manju ponudu rada. Stoga, tehnička efikasnost u Jugoslaviji ne ide ruku pod ruku sa ekonomskom efikasnošću, tj. nižim troškovima proizvodnje. Radno intenzivne tehnologije često imaju prednost u odnosu na kapitalno intenzivne, za razliku od visokoindustrijalizovanih zemalja Zapada. To je razlog zbog koga privatna gazdinstva u određenim oblastima proizvode uz niže troškove nego socijalistička gazdinstva. Problem za Jugoslaviju se sastoji u tome kako najadekvatnije iskoristiti ogromni rezervoar radne snage u poljoprivredi, a pri tom iskoristiti retka osnovna sredstva i to tamo gde ona ne mogu efikasno zameniti rad. U poljoprivredi nema opravdanja da se dalje proširuju kapitalno intenzivne tehnike iznad tačke njihove ekonomske superiornosti u odnosu na radno intenzivne tehnike. Teorijski, marginalna efikasnost krupne i sitne proizvodnje treba da se izjednače. Praktično, to znači preokret i alociranje kapitala iz krupne u sitnu proizvodnju.

Da bi se taj zaokret ostvario, potrebna je temeljita izmena politike cena poljoprivrednih proizvoda. Edvard Kardelj je 1974. teorijski postavio osnovu takve politike i to na sednici Ekonomskog saveta od 5—6. marta 1974. Suština je u tome da se odbaci pretpostavka da cene poljoprivrednih proizvoda treba da budu niže i to korišćenjem ekonomske moći države. S obzirom na to da niske cene sprečavaju proširenu reprodukciju poljoprivrede, socijalističkom sektoru država će pružiti pomoć kako bi ga osposobila za dalji razvoj. Ni u kom slučaju neće se dozvoliti da se dohodak stvoren u socijalističkoj privredi pretvara u privatna sredstva.⁷⁷ Osnova ovog predloga je pogrešna. Nema ekonomske snage u tvrdnji da ako su poljoprivredne cene u većoj meri podložne uticaju tržišta i ako su privatna gazdinstva u mogućnosti da steknu toliki dohodak da ga mogu investirati (pod pretpostavkom da postoji ponuda tehnologije), tada to može dovesti do prelivanja dohotka koji je stvoren u

⁷⁶ Raspolažemo podacima koji ilustruju poziciju u 60-im godinama i sumnjamo da se bilo šta radikalno otad izmenilo. D. Drače piše: „Prosečna stopa prinosa sredstava iznosila je za privredu u celini 5,19%, a za poljoprivredu 2,7%“, op. cit., str. 37.

⁷⁷ E. Kardelj, Problemi poljoprivrednog razvoja i socijalističke transformacije sela, *Sovremenost*, br. 3—4, 1974.

socijalističkoj privredi u privatna preduzeća. Ovakvo razmišljanje je sholastika.

Politika sprečavanja privatnih gazdinstava da dođu do savremene tehnologije ili politika stavljanja veštačkih prepreka kroz birokratske zahteve za pseudo-kooperacijom sa socijalističkim preduzećima je štetna za privredu i znači rasipanje resursa kojima privreda raspolaže.⁷⁸ Kooperacija ima smisla samo tamo gde je slobodna, istinska, gde partneri uzajamno imaju koristi. Do nje treba prirodno da dođe na tržištu a ne silom ekonomskog pritiska.

Ponekad se izražava bojazan koliko su privatna gazdinstva u Jugoslaviji u nemogućnosti da se u tehnološkom pogledu izmene. Međutim, celokupni posleratni period poljoprivrednog razvoja pokazuje da su privatna gazdinstva veoma elastična na takve promene, kao i na sve tržišne stimule koji podstiču primenu novih metoda i sredstava za proizvodnju čime se podstiču neke grane, a druge ograničavaju.⁷⁹

Izražavaju se sumnje da li su privatna gazdinstva sposobna i spremna da iznose proizvode na tržište. Ponovo, praksa pokazuje da su takve sumnje bez osnova⁸⁰. U normalnim (mirnodopskim) ekonomskim uslovima privatna gazdinstva svoju proizvodnju dele na deo za sopstvenu potrošnju i deo namenjen za tržište i to na osnovu ekonomske logike. Ukoliko im se obezbedi savremenija tehnologija (veća ponuda) i viši dohodak, tada privatna gazdinstva mogu ići na veću ponudu poljoprivrednih proizvoda za tržište i to pod uslovima koje diktira tržište. U konkurenciji sa velikim socijalističkim proizvođačima, ta gazdinstva imaju veliku prednost u radno intenzivnim granama poljoprivrede, posebno u gajenju stoke, gde oni proizvode jeftinije. Bez sputavanja te prednosti i omogućavanjem da se ona ispolji, privreda će imati velike koristi.

Velika socijalistička gazdinstva su poslednjih godina ostvarila veliki napredak zahvaljujući činjenici da su dalje proširivala svoje površine i to tako što su racionalnije obrađivala svoje zemljište.

Osnovna oblast proizvodnje za socijalistička gazdinstva je proizvodnja žitarica gde ona imaju ogromne prednosti. Međutim, proizvodnja žitarica ne može samo zavisiti od socijalističkih gazdinstava. Veoma veliki deo poljoprivrednog zemljišta je u rukama privatnih gazdinstava pa se stoga veliki deo ove zemlje mora sejati žitaricama. Problem racionalizacije ove proizvodnje i povećanja njene ekonomske efikasnosti izgleda da je najteži problem jugoslovenske poljoprivrede. Nizak zakonski maksimum zemljišnog vlasništva privatnih gazdinstava sprečava mnoga od ovih gazdinstava da ostvare

⁷⁸ J. B. Allock, Die „sozialistische Transformation des Dorfs. Jugoslawische Agrarpolitik seit 1945, Osteuropa, br. 2, 1979, str. 123—136.

⁷⁹ V. Stipetić, op. cit., str. 137; D. Drače, op. cit., Jugoslovenski pregled, maj 1972, str. 38.

⁸⁰ Karakteristično je da je udeo privatnih gazdinstava ostao skoro isti u celoj dekadi 1968—1978, S. G. J., 1979, tab. 114.3. str. 225.

ekonomski racionalan obim proizvodnje žitarica. S druge strane, eksproprijacija od strane socijalističkih gazdinstava kroz kupovinu zemlje ne nudi rešenje u uslovima relativne agrarne prenaseljenosti. Upravo na ovom polju politika kooperacije socijalističkih gazdinstava i privatnih gazdinstava može biti veoma plodna. Ona zahteva originalna organizaciona rešenja. Integracija socijalističkih i privatnih gazdinstava u okviru samoupravljanja omogućava da se ta rešenja i pronadu.

VI ZAKLJUČAK

Posle napuštanja sovjetskog tipa kolektivizacije, prvo, u Jugoslaviji početkom 50-ih godina, a zatim i u Poljskoj sredinom 50-ih godina, obe ove zemlje podstakle su politiku čiji je cilj transformisanje sitne porodične proizvodnje u krupnu socijalističku poljoprivrednu proizvodnju i to u različitom i novom obliku, drukčijem od sovjetskog tipa. Pošto je Jugoslavija prva krenula tim putem, njeni rukovodioci su prvi definisali osnovne principe novog pristupa. Jedna od osnovnih ideja u traženju novog pristupa je bila da, za razliku od Sovjetskog Saveza 20-ih i 30-ih godina i Istočne Evrope 50-ih godina, socijalističko prestrukturiranje poljoprivrede ne mora nužno da započne kolektivizacijom zemlje kao osnovnog poljoprivrednog sredstva za proizvodnju, već treba da počiva na ubacivanju nove tehnologije u poljoprivredu i to isključivo u socijalističkom obliku. Pri tom je nuđen čitav niz razloga zašto uloga zemlje u procesu socijalističke transformacije treba u različitim okolnostima da bude različita i zašto tehnologija a ne zemlja treba da ima ključnu ulogu u pretvaranju sitnih privatnih gazdinstava u krupna socijalistička gazdinstva.⁸¹

Tu jugoslovensku ideju je jedino prihvatio Gomulka i njegovo rukovodstvo po njegovom povratku na vlast 1956. i ta politika je prilagođena poljskim uslovima u obliku poljoprivrednih krugova,⁸² koji su na selu imali izvesnu tradiciju. Oni su posmatrani kao centri poljoprivredne tehnologije koji treba da stimulišu odnose porodičnih gazdinstava koji će voditi njihovoj integraciji. U Jugoslaviji je veliki značaj pridavan kooperaciji privatnih gazdinstava i zajedničkih kooperativa kao sredstvima integracije tih gazdinstava, njihove koordinacije i usmeravanja ka savremenim metodama poljoprivredne proizvodnje.

Jedna od implikacija ideje uvođenja socijalizma u poljoprivredu koncentrisanjem ponude savremene tehnologije isključivo na socijalističke organizacije ograničila je pristup porodičnim gazdinstvima takvoj tehnologiji. Osnovne prednosti i koristi savremene tehnolo-

⁸¹ E. Kardelj, O problemima socijalističke politike na selu, Uvod.

⁸² Z. Kozlovski, *The Organizational framework of Polish Agriculture*, Univerzitet u Glazgovu, 1976, str. 30—36.

logije, čiju ponudu država apsolutno kontroliše, u tome su što ona pokreće proces transformacije porodičnih gazdinstava u socijalistička.

Logična posledica takve politike je politika cena proizvoda i sticanja dohotka gazdinstava, politika za koju se zalagao Edvard Kardelj na već pomenutoj sednici Ekonomskog saveta 5—6. marta 1974. Praktično rečeno, te ideje značile su ograničavanje privatnih gazdinstava i ograničavanje njihove modernizacije, naročito na taj način što je tim gazdinstvima sprečavana kupovina savremene tehnologije, jer im se nije ni prodavala (slučaj traktora); ta gazdinstva su finansijski ograničavana kako ne bi bila u mogućnosti da kupe takvu tehnologiju.

Tokom vremena i Jugoslavija i Poljska su uočile pogreške ovakvih odluka i delimično su ih izmenile. Od velikog značaja je bilo ukidanje zabrane prodaje traktora krajem 60-ih godina privatnim gazdinstvima, što je uslovalo povećanje isporuka. U Poljskoj, poljoprivredne cene i politika dohodaka, bar u teoriji, nikada nije bila jasno formulisana i sprečavala je privatna gazdinstva da učestvuju u nacionalnoj akumulaciji. Nasuprot ovome, proklamovan je opšti princip, koji, u stvari, u praksi nikada nije dosledno primenjivan, da dohodak gazdinstava treba da raste uporedo sa dohocima koji nisu stečeni u poljoprivredi.

Uprkos povoljnim izmenama politike u korist privatnih gazdinstava, ostali su ozbiljni elementi diskriminacije, kako u pogledu snabdevanja retkim resursima (đubrivima, tehničkom opremom, građevinskim materijalom) tako i na drugim planovima. Pored toga, ostale su nepovoljne cene.

Postojanje i socijalističkih i privatnih gazdinstava pruža nam na primeru Jugoslavije i Poljske neke važne pouke. Najopštije se odnose na mogućnost istovremenog postojanja privatnih gazdinstava u poljoprivredi i socijalističke prirode privrede u celini. I Jugoslavija i Poljska su razvile sistem ekonomskih odnosa u kojima postoje privatna gazdinstva, što osigurava njihovu zadovoljavajuću integraciju u privredu i njihovo prilagođavanje dominantnim ekonomskim uslovima. Tržište se pokazalo sposobnim da ostvari jednu ovakvu integraciju. Strah da bi to moglo da vodi spontanom nastanku kapitalizma pokazao se neopravdanim u uslovima socijalističkog okruženja. Toliko je velika snaga socijalističkog sistema i socijalističke države da je sistem u potpunosti sposoban da kontroliše poljoprivredno tržište i da tom kontrolom utiče na razvoj porodičnih gazdinstava u željenom pravcu. Nije moguć nikakav drugačiji razvoj i razvoji koji podstiču aktivnu integraciju zahtevaju naklonost i simpatije države.

Jedna pouka se odnosi na efikasnost porodičnog gazdinstva kao proizvodne celine u periodu intenzivne industrijalizacije. Porodična gazdinstva se moraju kreditirati ukoliko želimo da sama sebe održavaju, moraju biti sposobna da podignu generacije mladih ljudi sve

dok oni ne budu sposobni da sami zarađuju izvan poljoprivrede, treba da doprinesu akumulaciji kapitala u privredi u celini i akumulaciji sopstvenog kapitala. Drugim rečima, privatna gazdinstva moraju biti efikasna poljoprivredna osnovica privrednog rasta.

I u Jugoslaviji i u Poljskoj ekonomski razvoj u posleratnom periodu u velikoj meri je rezultat efikasnosti privatnih gazdinstava i to u nepovoljnim uslovima. Ta gazdinstva su povećala poljoprivrednu proizvodnju, ishranila veliki deo stanovništva, snabdela privredu velikim količinama rada i dala svoj doprinos ukupnoj akumulaciji industrije.

Podatak koji zaslužuje naročitu pažnju u okviru mogućnosti razvoja privatnih gazdinstava je njihova sposobnost tehnološkog progresa što se vidi i kroz njihov entuzijazam da povećaju primenu veštačkih đubriva, hibrida i savremene tehničke opreme. Drugi podatak se odnosi na rezonzivnost na tržišna kretanja i veštinu ovlađavanja različitim metodama proizvodnje koje su potrebne za proširenje proizvodnje mnogih industrijskih kultura i na spremnost da povećaju efikasnost gajenja stoke.⁸³ U ovom pogledu napredak koji su ostvarile Poljska i Jugoslavija ni u kom slučaju ne zaostaje za drugim socijalističkim zemljama sa kolektiviziranom poljoprivredom.

Ukoliko se ponovo vratimo na mađarsko iskustvo, tada možemo da zaključimo da je iskustvo ostvareno sa privatnim gazdinstvima dalo značajnije rezultate u odnosu na iskustva Jugoslavije i Poljske utoliko što je pokazalo da su privatna gazdinstva ne samo kompatibilna sa socijalizmom već su neodvojiva od poljoprivrede ukoliko ona ima za cilj potpuno korišćenje resursa i ispunjenje svojih obaveza prema privredi u celini.

U mađarskom sistemu došlo je do neke vrste simbioze između socijalističkih gazdinstava i privatnih gazdinstava u kojoj privatna gazdinstva nisu podređena socijalističkim, već im ova, naprotiv, pomažu.

Ovo je najvažnije. S obzirom na to da socijalistička gazdinstva pomažu privatna, stvoreni su uslovi da se konflikti interesa ovih sektora usmeravaju i modifikuju i jačaju autentični interesi privatnih gazdinstava.

Činjenica da socijalistička gazdinstva potpomažu privatna gazdinstva zahteva da se privatna gazdinstva posmatraju kao potpuno suverene tržišne proizvodne jedinice koje u određenim situacijama mogu davati prioritet svojim interesima koji su u suprotnosti sa drugim interesima.

Mađarski model ima karakteristike stalnosti i teško je zamisliti da će zemlja odustati od privatnih gazdinstava i njihove konkurentnosti u svim oblastima radno-intenzivne proizvodnje. Jedini

⁸³ Z. Kozłowski, *Agriculture in Economic Growth of the East European Socialist Countries*, op. cit., str. 411—450.

problem su relativno mali iznosi tehnologije i investicija koje se daju ovim gazdinstvima, a koji su potrebni za njihov dalji rast.

Na osnovu mađarskog iskustva, porodično gazdinstvo može se identifikovati kao stalni elemenat socijalističke privrede i to za dugi vremenski period. U tom pogledu je najvažnije:

1. Ova gazdinstva privređuju u uslovima relativne retkosti rada što uslovljava korišćenje rada i iznad pune zaposlenosti u formalnom smislu reči.

2. Zahvaljujući visokom stepenu korišćenja rada, gazdinstva doprinose i visokom stepenu korišćenja zastarelih osnovnih sredstava i aktiviraju značajne potencijale preduzetništva.

3. Relativna retkost rada u privredi i poljoprivredi uslovljava da je racionalno zamenjivati rad kapitalom, do čega i dolazi u velikim socijalističkim preduzećima.

U ovim uslovima može se opravdati svođenje privatnih gazdinstava na dopunsko i delimično zapošljavanje. Ukoliko privreda napusti ove uslove i ukoliko agrarna prenaseljenost bude manje racionalna, tada će sve manje privatna gazdinstva biti stalno zapošljene. Zamena kapitala radom, što je racionalno u velikoserijskoj proizvodnji, nema dovoljnu osnovicu u velikoj ponudi rada u poljoprivredi. Iz tih razloga Poljska i Jugoslavija ne mogu imati koristi od kolektivizacije poljoprivrede.

Osnovna dva zadatka poljoprivrede u Istočnoj Evropi su:

1. Proizvoditi što jeftinije dovoljne količine žitarica i proteinskih đubriva;

2. Pretvoriti te žitarice i veštačka đubriva u što veću proizvodnju mesa.

Pored ovih zadataka, razvijena poljoprivreda mora nuditi i dovoljne količine svežeg povrća, voća.

Mađarski uspeh je rezultat ispravnog rešenja ovih zadataka u objektivnim uslovima koji postoje u mađarskoj poljoprivredi. Taj uspeh zavisi od koordinacije krupne i sitne proizvodnje, gde se krupna proizvodnja koncentriše na kapitalno intenzivne tehnologije proizvodnje žitarica i drugih kultura, a sitna proizvodnja na kapitalno-štednu, ali radno-intenzivnu proizvodnju mesa i druge oblasti poljoprivredne proizvodnje. Proizvodnja stočne hrane nije još uvek u potpunosti nestala sa privatnih gazdinstava koja još uvek proizvode značajne količine kukuruza, bez obzira da li to odgovara veličini parcele ili udaljenosti od tržišta. U proizvodnji žitarica ova gazdinstva još uvek primenjuju tradicionalne tehnike, koje, ukoliko se primene đubriva, hemikalije i tehnologija, mogu biti efikasne.

Ključ i osnovica mađarskog uspeha u oblasti poljoprivrede je rešenje takozvanog problema žitarica, što se može izraziti činjenicom da proizvodnja znatno prevazilazi količinu od 1000 kg po glavi stanovnika. U tim uslovima ne samo da je moguće zadovoljiti visok nivo domaćih potreba, uključujući i stočarske proizvode, već je mo-

guće izvesti značajne količine žitarica, stočarskih proizvoda i voća i povrća. Od ogromnog značaja je činjenica da je zahvaljujući odgovarajućoj proizvodnji žitarica, osigurano dobro snabdeveno tržište veštačkih đubriva različitog kvaliteta. Zadovoljavajući bilans poljoprivredne razmene osigurava potrebna sredstva za uvoz velikih količina proteinskih đubriva.

Čini nam se da će i Jugoslavija i Poljska morati ovaj problem da rešavaju u okviru poljoprivrede u kojoj postoje privatna gazdinstva uz socijalistički sektor. I jedna i druga zemlja imaju određene prednosti, ali i teškoće. Poljska, nasuprot Jugoslaviji, nema neracionalni limit od 10 hektara po privatnom gazdinstvu. Ona stoga može podsticati razvoj odgovarajućih privatnih gazdinstava⁸⁴ koja će se specijalizovati za proizvodnju žitarica uz već postojeća socijalistička gazdinstva. S druge strane, Poljska je u nepovoljnom položaju zbog:

a) velikog proširenja socijalističkog sektora koji zahteva ogromna sredstva kako bi postao efikasan i

b) neproporcionalno visokog nivoa potrošnje hrane u odnosu na produktivnost svoje poljoprivrede. Jugoslavija nema tih teškoća. Izgleda da je u Jugoslaviji shvaćena istina o mogućnosti da privatna gazdinstva postoje i u socijalizmu i da je stoga započeo proces njihove integracije u socijalističku privredu u okviru samoupravnog sistema. Ukoliko se uklone prepreke efikasnoj proizvodnji žitarica na privatnim gazdinstvima, koja mogu biti objedinjena, tada to može ubrzati rast poljoprivredne proizvodnje u skladu sa potrebama domaće privrede i mogućnostima izvoza.

Prof. dr. ZYGMUNT KOZLOWSKI

FAMILY FARMING: YUGOSLAVIA, POLAND, HUNGARY

(A Comparative Study)

S u m m a r y

It is the aim of this study to analyse recent agricultural performance of the Yugoslavia, Poland and Hungary and, on the basis of this comparison, draw some lessons regarding the contemporary role of family farming under socialism in the belief that they may have some general theoretical validity. In the authors view the problem of the role of family farming within a socialist economy is still tangled and confused. Past political practice is full of contradictions and inconsistency.

⁸⁴ Z. Kozlovski, Socialism and Family Farming, The Polish Experience, Osteuropa Wirtschaft, br. 1, 1977, str. 21—36.

After the collapse of the Soviet-type collectivization attempts, first in Yugoslavia in the early 1950s and then in Poland in the mid 1950s, both of these countries developed policies aimed at achieving the same goal of transforming small scale family farming into large scale socialist farming by new and different from the Soviet methods. Yugoslavia set out first this road. One of the vital new ideas advanced in the search for such a new approach was the proposition that, unlike in the Soviet Union in the 1920s and 1930s, in Eastern Europe in 1950s, the socialist reconstruction of agriculture did not necessarily have to start from the socialization of land as the basic agricultural mean of production, but should rest on the injection of high technology to agriculture in an exclusively socialist form.

Hungarian experience with family farming goes even further from that of Poland and Yugoslavia in demonstrating that family farming is not only fully compatible with socialism but is indispensable to it if agriculture is to operate properly and meet its obligations towards the national economy.

In the Hungarian system a sort of symbiosis between the socialist enterprise and the family farming has emerged where the latter is not only subordinate to the large-scale farm but also served by it.

It seems to us that both Yugoslavia and Poland will have to solve problems within the framework of predominantly family type farming combined with a sizable large scale socialist sector. Poland in contradistinction to Yugoslavia, has no irrational 10 ha legal maximum limit on the use of family farming. It could, therefore, stimulate the growth of family farms. On the other hand, Poland is handicapped with excessive extension of the large scale socialist sector which requires enormous capital resources to become efficient and is handicapped by disproportionately high level of food consumption in relation to productivity of its agriculture. It seems that Yugoslavia recognized the truth about the compatibility and indispensability of family farming to its economy and to have begun the process of its integration into the socialist economy within the system of selfmanagement.

Проф. д-р ЗИГМУНД КОЗЛОВСКИ

СЕМЕЙНОЕ ХОЗЯЙСТВО: ЮГОСЛАВИЯ, ПОЛЬША И ВЕНГРИЯ

(Сопоставительный анализ)

Резюме

Сельско-хозяйственные производственные показатели в период после 1960, а особенно в семидесятые годы, представляются хорошо в Венгрии, плохо в Польше и посредственно в Югославии. В каждой из этих стран особенности экономической политики в отношении семейного сель-

ского хозяйства явились важным фактором определяющим общие производственные результаты сельского хозяйства. Неуспехи в Польше в большой степени средство слишком высокого темпа социализации сельскохозяйственного производства. Ускоренный переход сельскохозяйственных угодий из частных в социалистические хозяйства привел к существенному падению размеров площади под зерновые и картофель. Передвижка животноводства из частных в социалистические хозяйства увеличила спрос на зерновые корма, из-за растущих затрат зерновых кормов на единицу животноводческого продукта в социалистических хозяйствах. В итоге дефицит зерновых и кормов в Польше увеличивался из года в год и достиг рекордного уровня. Высокие затраты зерна на единицу животноводческого выпуска только один из проявлений общего своеобразия социалистических хозяйств, а именно высокой капиталёмкости их продукции. Ввиду растущих трудностей обеспечения поставок средств производства промышленного происхождения для сельского хозяйства, Польша стоит перед необходимостью полагаться в большей мере на семейное хозяйство.

В отличие от Польши, Венгрия разработала политику стимулирования семейного хозяйства особого вида, базирующего на затратах труда частично только занятого на сельскохозяйственных работах. Хотя эти хозяйства только вспомогательные для их владельцев, они вносят большой вклад в сельскохозяйственное производство в целом, при чем эффективность этого производства очень высока ибо здесь используется суб-стандартные труд и капитал, а также очень мало земельной площади по большей мере непригодной для крупного сельского хозяйства. Положение Венгрии облегчено благоприятствующими демографическими явлениями.

В Югославии семейные хозяйства развивались ниже их возможностей ввиду некоторых неблагоприятствующих черт экономической политики. Их рост можно-бы ускорить открывая семейным хозяйствам более полный доступ к современной технологии через улучшение снабжения и повышение доходов. Налицо признаки, что также в Югославии эффективность капитала в социалистических хозяйствах относительно низка и что более уравновешенное распределение средств между социалистическим и частным секторами принесло-бы пользу сельскому хозяйству в целом.

Главным вопросом для сельского хозяйства является производство достаточно количества зерновых (выше 1000 кг. на душу населения) и эффективная переработка преобладающей части зерна на животноводческие продукты. Эта задача решается наиболее через соответствующее сочетание крупного и семейного сельского хозяйства. Венгрия кажется решила этот вопрос удовлетворительно для своих собственных условий. Югославия и Польша должны будут найти свои решения на основе преобладания семейных хозяйств. Интеграция семейных хозяйств с системой самоуправления может способствовать найти такое решение, особенно в Югославии, где существующее ограничение площади семейных хозяйств до 10 га препятствует их специализации по производству зерновых.